

А. Сагдуллаев

**ҚАДИМГИ
ЎРТА ОСИЁ
ТАРИХИ**

А. Сағдуллаев

ҚАДИМГИ ЎРТА ОСИЁ ТАРИХИ

(ўқув қўлланма)

Тошкент
“Университет”
2004

Ўрта Осиё халқлари шу заминда ривож топган бой тарихий-маданий мероснинг ворисларидир. Уларнинг тарихи энг қадимги даврлардан бошлаб, турли маданий, иқтисодий ва сиёсий жараёнларни қамраб олган. Ушбу қўлланманинг вазифалари қадимги жамиятнинг тараққиётига хос хусусиятлар, унинг асосий босқичларининг моҳияти, моддий ва маънавий маданиятнинг босқичма-босқич ривожланиши қонуниятларини ўрганишдан иборат бўлиб, мазкур китоб қадимги тош асрдан илк давлатлар вужудга келган асрларгача бўлган катта даврни ўз ичига олган.

Китоб ўқитувчилар, талабалар ва умуман, қадимги тарих билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори Р. Сулаймонов,

тарих фанлари номзодлари Б.Аминов,

У.Мавлонов.

Ўрта Осиё жаҳон цивилизацияси, инсоният маданияти тарихининг масканларидан биридир. Бу ўлканинг турли қўшни вилоятларида бир умумий, қадимги маданиятга тегишли ёдгорликлар топиб текширилган. Шу қадимги манзилгоҳлар ва шаҳарларга асос солган аҳоли Ўрта Осиё халқлари аجدодларининг йирик гуруҳларини ташкил қилган.

Бир умумий географик ўлкада қадимда юз берган маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар бир-бирига яқин бўлиб, қўшни қабилалар ва элатларни умумий маданий ва этник илдизлар бирлаштирган. Улар турли кўринишдаги ўзаро алоқалар асосида ривожланган. Шунинг учун ҳам қадимги замонлардан бошлаб, Ўрта Осиё халқларининг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган.

Бу борада Президент И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида таъкидлаганидек: «Қадимдан Туркистонда қabila ва халқлар аралаш жойлашган бўлиб, бунга муштарак маданиятлари ва тиллари туфайли чамбарчас боғлиқ бўлган одамларнинг воҳаларда яшаганликлари ва кўчманчи ҳаёт кечирганликлари сабаб бўлган».

Ҳар биримиз тарихий-маданий меросни ўрганиш жараёнида қадимги жамиятнинг ўзига хос хусусиятларини ва турли тарихий воқеаларни ҳисобга олишимиз керак. Шунингдек, ҳар биримиз халқимиз тарихини ҳолисона ўрганишга ва яхши билишга интилиб, ўзга мамлакатлар тарихи ва маданиятига ҳурмат билан қарашимиз лозим.

Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг турли бурчакларида кўпгина археологик кашфиётлар ўтказилди ва муҳим аҳамиятга эга бўлган янги маълумотлар тўпланди. Олимлар томонидан топиб, текширилган бу янги ашёлар ўлкамизнинг энг қадимги тарихи ҳақидаги билимларимизни анча кенгайтишга имкон яратди. Мазкур манба ва ашёлар ўлка тарихининг илк босқичидаги иқтисодий, маданий ва ижтимоий-сиёсий жараёнлари ҳақида тўлароқ тасаввурлар ҳосил қилиш имконини беради. Ўрта Осиё худудидаги кишилиқ жамиятининг вужудга келиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Энг қадимги одамлар тарқалиши жараёнидан бошлаб, бу худуд тарихида турли хил мураккаб воқеалар содир бўлган.

Улар энг қадимги ҳўжаликлар ва меҳнат қуроллари, уруғчилик тузумининг вужудга келиши, замонавий қиёфали одамнинг пайдо бўлиши, ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш шаклларига ўтилиши, бинокорлик ва ҳўнармандчиликнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришда

металлнинг ишлатила бошланиши, айирбошлаш, савдо-сотик, илк шаҳарлар ва давлатларнинг ташкил топиши билан бирга бошқа кўпдан-кўп воқеалар билан боғланадилар.

Бир неча минг йиллар давомида инсоният жамияти тараққиётида хўжалик ва маданият соҳасидаги эришилган ютуқлар Ўрта Осиё худудига ҳам тегишли бўлиб, улар тарихимизнинг энг қадимги даврлари билан боғлиқдир. Ўзбекистон ва Ўрта Осиё тарихини ўрганишда уларнинг даврларини, тарихий саналар жадвалини тўғри ва аниқ илмий асослаш катта аҳамият касб этмоқда.

Китобхонлар ўлканинг энг қадимги тарихини ўрганиш пайтида турли манбаларга (археология, антропология, этнография, ва ёзма манбаларга) эътибор беришлари лозим. Бу манбалар билан танишмай туриб, қадимги давр тарихи ҳақида юзаки маълумотга эга бўлиш мумкин.

Ўрта Осиёда текширилган барча турдаги археологик ёдгорликлар ва улардан топилган моддий манбалар - инсоният тошдан ясалган содда қўпол чўқмор ясашдан, узлуксиз меҳнат натижасида юксак маданият яратиш даражасига етиб келишининг асосий қонуниятларини очиб берадилар. Шунинг учун ҳам турли тарихий воқеаларга тўғри баҳо бериш катта аҳамиятга эга.

Энг қадимги жамият тарихи одамзотнинг пайдо бўлиши, тош даври аҳолиси жойлашувининг асосий даврлари, хўжалик ва ижтимоий фаолиятининг ривожланиши, инсониятнинг моддий ва маънавий маданияти вужудга кела бошлаган даврни ўрганди. Энг қадимги давр тарихининг муҳим вазифаларидан бири, шу давр жамоа тузумининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, унинг асосий босқичларининг моҳиятини очиб бериш, шунингдек маданиятнинг босқичма-босқич ривожини шаклларини ўрганишдан иборатдир.

Қадимги тарихни ўрганишда Ўрта Осиё худудида одамнинг тарқалиши жараёни, қадимги маконларнинг географик жойлашуви ва тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилмаларига, хўжаликнинг ривожланиши, диний тасаввурлар, иқтисоднинг ишлаб чиқариш турлари, бинокорлик ва ҳунармандчиликнинг ривожланишига алоҳида эътибор билан қараш лозим.

Шу тариқа, ҳамда ҳозирги давр талабини ҳисобга олган ҳолда «Қадимги Ўрта Осиё тарихи» китобини тайёрлашни лозим топдик. Мазкур китобда Ўрта Осиёда илк тош даврдан бошлаб, македониялик Александрнинг ҳарбий юришларига қадар бўлган тарихий жараёнлар ҳақида маълумот берилган.

Китоб юзасидан билдирилган мулоҳазаларни муаллиф миннатдорчилик билан қабул қилади.

МАНБАЛАР

Энг қадимги давр тарихининг ўзига хос хусусияти, инсоният тарихида энг узоқ давом этишига қарамай, у ёзма манбалар орқали ёритилмаганлигидир. Ўрта Осиё тарихига тегишли илк ёзма манбалар мил. ав. I минг йилликнинг биринчи ярмига оиддир. Шунинг учун, қадимги давр тарихининг асосий хусусиятларини археология очиб беради.

Қадимги давр тарихига оид манбалар ниҳоятда турли-тумандир. Одамзотнинг узоқ ўтмишидан дарак берувчи асосий маълумотлар – моддий (ашёвий) манбалар бўлиб, уларнинг барчасини одамлар яратган ва улар инсон ҳаёти ва меҳнат фаолиятида муҳим ўрин тошган.

Моддий манбаларнинг кўпи ер остида археологик ёдгорликларнинг маданий қатламларида сақланади ва улар археологик қазув ишлари орқали топиб текширилади.

Замонавий археология фани ҳозирда жуда ривожланиб бормоқда. Ўлкамизда археологик қидирув ишлари катта ҳажмда олиб борилиб, у кишилиқ жамиятининг узоқ ўтмиш тарихини чуқур ўрганиш бора-сида улкан имкониятлар очиб бермоқда. Археология тарих фанига мансуб бўлиб, ижтимоий фанлар ичида муҳим ўрин тутади. «Археология» тушунчаси «архайос» - «қадимги», «логос» - «фан» юнон сўзларидан иборатдир. Яъни «қадимшунослик» маъносини билдиради.

Археология – кишилиқ узоқ ўтмишини ўрганувчи фан бўлиб, турли тарихий жараёнларни ўрганиш ва тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Тарихий жараёнлар ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий воқеалардан иборатдир. Аммо, археология фани фақат ибтидоий даврнигина эмас, балки энг қадимги давлатлар вужудга келиб ривожланган даврлар, ўрта асрлар маданияти ва тарихини ҳам ўрганувчи фандир.

Моддий ашёвий манбаларга тош, суяк, металлдан ишланган меҳнат ҳамда жанг қуроллари, қўлда ва чарҳда ясалган сопол идишлар, кулолчилик буюмлари - урчуқ боши, сопол чироқ ҳамда қадимий зеб-зийнатлар, санъат буюмлари, танга пуллар ва бошқа топилмалар киради. Улар тарихнинг турли даврларига оид моддий маданият буюмларидир.

Моддий маданият қолдиқлари бебаҳо тарихий манбалар бўлиб, улар маълум замоннинг маҳсули сифатида ўша давр турмуш шароитини акс эттиради.

Одамлар яшаган жойлар, энг қадимги манзилгоҳлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари, қоятош суратлари, ҳунармандчилик устахоналари, истеҳкомлар, ибодатхоналар, қадимги суғориш иншоотла-

ри, ишлаб чиқариш учун хомашё қазиб олинган конлар ва бошқалар археологик ёдгорликлар ҳисобланади.

Қадимги гор-маконлар ва турар жойлардаги маданий қатламлардан, шунингдек қадимги қабрлардан археологлар турли-туман меҳнат қуроллари, сопол ва металлдан ясалган буюмларни топадилар. Уларнинг барчаси қадимги ҳужаликнинг ривожланиш даражаси, ҳунармандчилик ва моддий маданият ҳақида ҳулосалар чиқариш имконини яратади.

Моддий маданият манбалари ёзма манбаларга нисбатан анча қадимийроқдир. Энг қадимги тарихий воқеалар кўпинча ёзма маълумотлар бўлмаган даврларга мансубдир. Кишилиқ жамияти тарихидаги охириги 5000-3000 йил қисмини ёзма манбалар билан бирга моддий манбалар орқали ўрганиш мумкин, аммо тарихнинг улкан қисмини фақат моддий археологик топилмалар орқалигина тиклаш мумкин.

Моддий манбаларнинг аҳамиятини аниқлашда ўқувчилар «моддий маданият» тушунчасига эътибор беришлари лозим. Моддий маданият - бу инсон яратган уй-жойлар, қуроғлар ва турли буюмлардан иборатдир. Моддий маданиятнинг ривожланиши ижтимоий, иқтисодий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, турли географик ўлкаларда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган.

Энг қадимги жамият тарихини ўрганишда археология фанини бошқа фанларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Археология билан бевосита боғланган фанлар - бу тўртламчи давр геологияси, антропология ва этнографиядир. Антропология («антроп» - одам, «логос» - фан) одамнинг қиёфаси ва жисмоний тараққиётини ўрганувчи фандир. Қадимги тарихни ўрганишда антропологик манбалар катта аҳамият касб этади. Антропология инсон суяклари қолдиқларини ўрғанади. Энг қадимги одамларнинг қазилма қолдиқлари топилмалари асосида антропология тош даври одамидан тортиб, замонавий одамгача бўлган ашюднинг табиий қиёфасини тиклаш имконини яратиб беради.

Этнография - турли халқларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши, маданий-тарихий муносабатлари, урф-одатлари, турмуш тарзи, машғулоти, моддий ва маънавий маданиятини ўрғанади.

Археология ва антропология манбалари энг қадимги жамият ва маданиятнинг кўпгина томонларини очиб берса-да, бу соҳада баъзи бир саволларга тўла жавоб беролмайди. Ушбу ҳолатда, тадқиқотчиларга жаҳоннинг турли бурчакларидаги ибтидоий жамиятнинг турли томонларини ўзида сақлаб қолган элатларнинг турмуш ва маданиятини ўрганувчи этнография фани ёрдамга келади. Археоло-

гия ва этнография фанлари маълумотларини солиштириш усули билан узоқ ўтмишдаги моддий ва маънавий маданиятнинг кўпгина томонларини тиклаш мумкин.

Китобхонлар эътиборини шунга жалб қилмоқ керакки, илмий адабиётлар ва ўқув қўлланмаларда турли хил махсус тушунчалар кенг қўлланилади. Жумладан: «моддий манбалар», «моддий маданият», «табiiй манбалар», «маданий қатлам», «археологик ёдгорликлар» ва бонқалар. Ташқи кўринишда «манба» ва «ёдгорлик» сўзлари бир умумий маънони билдирувчи сўзларга ўхшайди. Аммо, «моддий манба», биринчи навбатда, инсон томонидан яратилган буюмлар ва нарсаларни тушунтиради (қуроллар, сопол идишлар, зеб-зийнатлар, яроғ-аслаҳалар ва ҳоказо). «Археологик ёдгорликлар», асосан, одамлар яшаган жойлар (маконлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари) ёки инсон томонидан бунёд этилган йирик иншоотлар (ҳимоя деворлари, қалъалар, ибодатхоналар, сунъий суғориш иншоотлари) ва бошқа ёдгорликлар (қоятош расмлари, қадимги мозор-қўрғонлар, хомашё конлари) билан узвий боғланади.

Ер, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тарихи билан боғлиқ манбаларни (геология, палеозоология, палеоботаника) табиатшунос олимлар ўрганадилар. Табiiй манбалар энг қадимги одамлар ривожланган даври иқлими, табiiй шароити, фауна ва флора дунёсини тиклашга имкон яратиб беради. Турли олимлар ҳамкорлигида ўтказилган тадқиқотлар натижасида қадимги тарихнинг бир қанча муҳим масалалари ҳал этилди.

ҚАДИМГИ ДАВР ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Энг қадимги тарихни даврлаштириш ҳақида фанда ягона фикр бўлмаса ҳам, кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу давр бир неча юз минг йилларни ўз ичига олади. Европа ва Осиё ҳудудида тарихий ва маданий жараёнлар ривожланишининг нотекислиги, айниқса, турли даврларда моддий маданиятдаги ўзгаришларнинг бир-бирига мос келмаслиги туфайли, айрим ҳудудларга тегишли тарихий сана ва даврлаштириш бир-биридан фарқланади.

Меҳнат қуроллари ва хунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилишининг ривожланиши ва уларнинг изчил ўзгаришига асосланган қадимги тарихнинг даврларга бўлиниши ва санаси тизими энг муҳим ҳисобланади. Умумий кўринишда булар тош даври, бронза даври ва темир давридир.

Тош даври инсоният тарихида энг узоқ давом этган давр бўлиб, моддий манбалар топилган жойлар номига қараб, алоҳида босқичлар ва маданиятларга бўлинади.

Бу даврдаги саналарни аниқ ва мутлақ белгилашда табиий фанлар маълумотларидан фойдаланилади.

Ўрта Осиё қадимги тош даври - палеолит илк, ўрта ва сўнги босқичларга бўлинган бўлиб, 700 минг йил аввал бошланади, деб тахмин қилинади (айрим фикрларга кўра, 1-1,5 млн. йил аввал). Мезолит (мил. авв. 12-7 минг йилликлар), неолит (мил. авв. 6-4 минг йилликлар) тош даврининг кейинги босқичларидир. Энеолит - мис-тош даври бўлиб, миллоддан аввалги 4-3 минг йилликлар билан саналади. Миллоддан аввалги 3 минг йилликларнинг ўртала-рида бронза даври, миллоддан аввалги 1 минг йилликнинг бошла-рида эса - темир даври бошланган.

Шуни алоҳида назарда тутиш керакки, ҳар бир янги давр ва янги шакллардаги маданиятнинг нотекис ривожланиши туфайли, Ўрта Осиё ҳудудида маданий ривожланиш жараёни ҳам бир хил бўлмаган.

Энг қадимги жамоа тарихи ўрганилишининг муҳим масалала-ридан бири, антропогенез-одамнинг пайдо бўлиши ва ривожлани-ши муаммосидир.

Ўрта Осиё энг қадимги одамлар ривожланган ҳудуд деб ҳисоб-ланади. Одамзотнинг ушбу ҳудудни эгаллаши аста-секинлик билан юз берган бўлиб, бу жараёнда ҳали ноаниқликлар жуда кўп. Ўзбе-кистон ва умуман, Ўрта Осиёда одам илк палеолит даврида тарқала бошлайди. Бу даврга оид Фарғона водийсидаги Селунгур, Бухоро вилоятида Учтут ва Оҳангарон дарёси воҳасидаги Кўлбулок ма-конлари мавжуд.

Бу маконларда энг қадимги одамларнинг бутунлай сақланган қазилма қолдиқлари топилмаган, шунинг учун ҳам Ўрта Осиё ҳуду-дидаги илк палеолит даври одамининг антропологик тузилиши ҳақида бир нарса дейиш қийин. Фақат унинг табиий (ташқи) кўри-ниши 1927 йилда Пекин яқинидаги Чжокоутян ғоридан топилган синантропга («Хитой одами») ўхшашлигини тахмин қилиш мум-кин холос.

Шарқий Африка ва Жануби-шарқий Осиё инсон пайдо бўлган дастлабки ўчоқлари деб ҳисобланади. Антрополог ва археологлар фикрларига кўра, Ўрта Осиёда жойлашган энг қадимги одамлар, Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг қариндошлари бўлиши мум-кин.

Селунгур ғорида қирғичлар ва тешгичлар каби тош қуроллар топилган. Қўпол, содда қуроллар, шунингдек Бухоро вилоятидан ва Оҳангарон дарёси водийсидан ҳам топилган. Бу даврда одамлар тошдан ясалган қадимий чопқичлар, куракчалар, тешгичлар каби қуроллардан фойдаланганлар.

Ўрта Осиёда ўрта палеолит даврига оид 100 дан ортиқ ёдгорликлар маълум. Ўзбекистон ҳудудидаги Тешиктош, Хўжакент, Обираҳмат, Қўлбулоқ ва Қўтирбулоқ маконлари шулар жумласидандир.

Бойсун тоғида жойлашган Тешиктош ғори ўрта палеолит ёдгорликлари орасида энг машҳурдир. Ўрта палеолит - мустье маданияти маконларидан топилган тош буюмлар, нуклеуслар, қирғичлар ва тешгичлардан иборатдир.

Ўрта палеолит даврида неандертал қиёфадаги одамлар яшаган. Неандертал одамлар илк палеолитнинг ашел даврида яшаган синантроп ва питекантроп каби одамлардан узоқлашиб кетиб, ҳозирги (замонавий) қиёфадаги одамларга яқинлашиб қолган эди.

Инсониятнинг меҳнат фаолияти ва янги ижтимоий муносабатларининг ривожланиши натижасида сўнги палеолит даврида уруғчилик жамоалари пайдо бўлган.

Мезолит даврида музликнинг чекиниши билан иқлим ўзгариб, анчагина илиқлашади. Янги экологик муҳит хўжаликнинг янги шаклларига асос бўлиб хизмат қилган. Овчиликнинг тармоқлари анчагина кенгайиб, йирик ҳайвонлар билан биргаликда майда ҳайвонлар ов қилина бошланган. Балиқчилик ҳамда овчиликда ишлатиладиган янги қуроллар, найза, ўқлар ва кесувчи қуроллар пайдо бўлади.

Неолит даврида термачилик, овчилик ва балиқчиликдан хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига - лалмикор деҳқончиликка ва уй чорвачилигига ўтиш содир бўлган. Деҳқончилик ва чорвачиликнинг тараққий этиши жамият тарихида муҳим аҳамиятга эга.

Ўрта Осиёда деҳқончилик ва чорвачилик дастлаб Копетдоғ олди (Жанубий Туркменистон)да вужудга келган. Милoddан аввалги 6-5 минг йилликларда бу ерда деҳқонларнинг ўтроқ манзилгоҳлари (Жойгун маданияти) вужудга келди. Манзилгоҳлар паҳсадан қурилган кичик бир хонали уйлардан иборат бўлиб, бу ерда тош қуроллар, ўроқлар, пичоқлар, бигизлар ва қадамалар топиб текширилган. Бу даврга келиб, кулолчилик тарихи - сопол идишлар ясаш бошланади.

Неолит даврида Ўзбекистон ҳудудида овчилик ва балиқчилик хўжаликларининг ривожланиши давом этган. Бу даврга оид ёдгор-

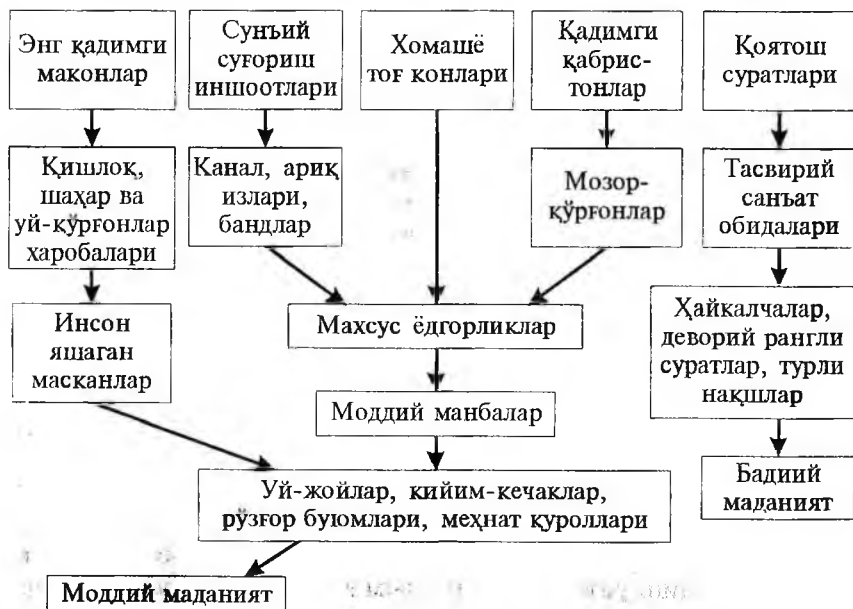
ликлар Хоразмда (Калтаминор маданияти), Орол олди, Фарғона ва Зарафшон этақларидан топишган. Турар жойлар ярим ертўла ва чайлалардан иборат бўлган. Топилмалар орасида қўлда ясалган сопол идишлар, силлиқланган тошболталар, ўқ учлари, тошдан ва суякдан ясалган тақинчоқлар учрайди.

Мистош - энеолит даври тош қуруллардан фойдаланиш билан бирга мис қуруллар тарқалиши билан изоҳланади. Мисдан фойдаланиш жараёни хўжалик ва ҳунармандчиликка турли ўзгаришлар киритган. Бу даврда суғорма деҳқончилик тарихи бошланди. Туркманистоннинг жанубида дастлабки сунъий суғориш иншоотлари барпо этилган.

Бу даврда Ўрта Осиё аҳолисининг ҳосилдорлик ва табиий кучларга, уй ўчоғи ва оловга сиғинишлари билан боғлиқ бўлган мафкуравий тасаввурлари шакллана бошлайди.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг иккинчи ярми ва II минг йилликларда металлургия соҳасида янги муваффақиятлар қўлга киритилган. Мисни қалай билан аралаштириб, бронза ҳосил қилинди. Ўрта Осиёнинг турли қабиалари ўртасида маданий алоқалар кучайди.

Археологик ёдгорликлар ва моддий манбалар турлари

ПАЛЕОЛИТ - ҚАДИМГИ ТОШ ДАВРИ ТАРИХИ. МОДДИЙ МАДАНИЯТ

Ўрта Осиёда инсон маданиятининг энг қадимги манбалари илк палеолитнинг ашел даврига мансубдир. Турли хил маълумотларга кўра, бу ҳудудларда одамлар жуда қадимги замонларда ўрнаша бошлаганлар. Энг қадимги тош қуроллар - тош сиҳчалар, қўл чўқморлари ёки дарё тошларидан ишланган содда ва қўпол қуроллар (чопперлар) Вахш водийсидаги Қизқалъа, Туркманистондаги Қоратангир ва Янғажа, Қирғизистондаги Онарча дарёси бўйида, Фарғона водийсидаги Селунгур маконида ва Қайрағоч қишлоғи атрофида топиб текширилган. Жанубий Қозоғистоннинг Қоратоғ олди, Бўриқазиган ва Танирқазиган маконлари ҳам ашел даврига оиддир.

Ўзбекистон тупроғида илк палеолит даври ёдгорликлари Бухоро, Самарқанд вилоятларида ва Оҳангарон водийсида (Учтуғ, Ижонд, Кўлбулоқ) текширилди. Археологик текширишлар натижасида қадимги тош даври маконларида чақмоқтошдан ясалган кескир қуроллар, тош парракчалари ва қурол учун ишлатилган тош синиқлари топилган.

Илк палеолит даври меҳнат қуроллари ўзининг соддалиги ва қўполлиги билан кейинги даврларнинг меҳнат қуролларидан анча фарқ қилади. Ашел даври маконлари сувга яқин, очиқ ерларда бўлган. Энг қадимги одамлар дастлаб тўда бўлиб яшаганлар. Маконларда топилган ҳайвон суяклари ва тош қуролларнинг хусусиятлари энг қадимги одамлар овчилик ва термачилик билан шуғулланиб, шу асосда ҳаёт кечирганлигини кўрсатади.

Шубҳасиз маълумки, у пайтда одамларнинг ақлий ва жисмоний ривожланиш даражаси уларга якка-якка яшаш учун ҳеч қандай имкониятлар яратиб бермаган. Уларнинг озиқ-овқат захиралари чегараланган эди, бундан ташқари, якка яшаб, одамлар йирик йиртқич ҳайвонларнинг ҳужумидан ўз ҳаётларини сақлай олмасдилар. Очиқ хавфи ва кўн вазиятларда номаълум табиий жараёнлар энг қадимги одамларни тўда бўлиб яшанига мажбур қилган. Олимлар фикрига кўра, ашел давридаги иқлим иссиқ бўлганлиги учун одамларнинг уй-жой ва кийимга эҳтиёжи бўлмаган.

Ўрта палеолит (мустье) асри бошланиши билан табиий вазият кескин равишда ўзгарган. Музлик даврида Ўрта Осиё ҳудуди Евроосиё шимолига нисбатан музамаса ҳам, жуда совиб кетган эди.

Ўлкамизда топиб текширилган ўрта палеолит даври маконлари, асосан, ғорларда жойлашади. Демак, музлик босиб келиши билан

уй-жой зарур бўлиб қолиб, одамлар табиий пана жойлар - ғорларни эгаллашга ҳаракат қилганлар.

Жаҳон тарихи фанида машҳур Тешиктош ғор-макони шу вази-ятни ўрганишда муҳим аҳамият касб этди. Бу макон Бойсун тоғининг денгиз сатҳидан 1500 метр баландликда жойлашган. Ғорнинг чуқурлиги 21 метр. Бундай табиий бошпана остида қадимги жамоа авлодлари бир неча минг йиллар давомида ҳаёт кечирганлар.

Неандерталлар замони музлик даврига тўғри келиб, бу даврда инсон мураккаб тарихий синовлардан ўтган. Одамларнинг асосий машғулоти овчилик бўлиб, кўп сонли ва турли шакллардаги қуролларни ишлаб чиқаришни талаб этган ва энг қадимги хўжаликнинг асоси бўлиб хизмат қилган.

Мустье даврининг ҳайвонот дунёси турли-туман бўлиб, инсонлар тоғ эчкиси, буғу, қулон, кўён ва қушларни ов қилганлар. Одамлар аста-секинлик билан йирик ҳайвонларни ҳам ов қилишни ўрганиб борди, улар оловдан фойдаланиш ва уни сақлашга ҳаракат қилдилар. Узлуксиз меҳнат асосида инсон ақлий ва жисмоний жиҳатдан ўзгариб борди.

Олов - совуқдан ва йиртқич ҳайвонлардан сақланиш, овқат пишириш учун катта аҳамиятга эга бўлди. Аввало ўтни эгаллаш ўрмондаги ёнғинлардан, табиий ўтлардан фойдаланишдан бошланган. Бундай ўтларни ўчирмасдан, узоқ вақт давомида сақлаб туриш ва бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин бўлган. Шу билан бирга, одамлар ёғочларни ишқалаш йўли билан ва чақмоқтошлардан ўт чиқариш йўларини топганлар.

Одамлар йирик ҳайвонларга ов қилиши натижасида овчиликнинг усуллари кўпайиб борган (ҳайвонларни ўраб олиш, ботқоқликка ҳайдаш, жарга қулатиш ва бошқалар). Ҳайвонларни овлаш жараёни меҳнатни мақсадли ташкил қилишни талаб этган.

Тешиктошнинг ўрта палеолит даври қабрида неандертал одамнинг суяклари билан бирга найзасимон тош қуроллар топилган. Одамнинг жасади ёнида тартиб билан териб қўйилган бир неча жуфт тоғ эчкиси шохлари ҳам топилган. Илк палеолит даври қабрлари номаълум, аммо Европа ва Осиё турли вилоятларининг ўрта палеолит даври маконларида қабрлар учрайди.

Мустье даврида жасадларни ерга қўмиш маросими, одамлар мурдадан қўрққанлари туфайли, унга меҳрибонлик қилиш ва мурдани ҳайвонлардан сақлаш сабабларига кўра вужудга келган. Бу жараён одамларнинг ақлий жиҳатдан анча ривожланиши ҳақида далолат беради.

Тешиктошда топилган неандертал боланинг тикланган қиёфасининг кўринишида, унинг бош суяги катта (неандертал одамнинг мия косасининг ҳажми ўртача 1400 куб. см. бўлган), аммо пешонаси тор. Неандертал одамлари ҳозирги қиёфадаги одамларга ташқи кўриниш жиҳатидан яқинлашганлар.

Сўнгги палеолит замонида қуроллар ясашнинг янги усуллари вужудга келган. Қуроллар тош парракчалардан ясашиб, кўпинча нуклеусларнинг (нуклеус - тош ўзак) янги шакллари билан боғландилар ва қуролларнинг хили кўпая бошлади. Сўнгги палеолит даври маконларида тош кескич билан тош қирғич қуролларнинг турли хилдаги намуналари топилган. Тош парракчалар узунчоқ, юпқа пишчоқсимон шаклда бўлиб ҳийла такомиллашади. Бу даврда суяқлардан ишланган қуроллар ҳам тарқалган.

Сўнгги палеолит - неандертал қиёфали одамдан замонавий қиёфали одамга ўтиш давридир. Замонавий қиёфали одамнинг пайдо бўлиши сабабларидан бири - бу жамоада яқин қариндошлар ўртасида никоҳнинг ман қилиниши бўлиб, ушбу вазият одамнинг жисмоний турини биологик жиҳатдан тез ўзгаришига олиб келган.

Сўнгги палеолит даврининг муҳим хусусиятларидан бири, ибтидоий тўдадан уруғ жамоасига ўтилишидир. Уруғчилик тузумининг бошланғич ва асосий шакли матриархат - она уруғидан иборат бўлган. Уруғчилик тузуми инсон ҳаётидаги бир қатор ижобий ўзгаришларнинг пайдо бўлишига асос солган. Манзилпоҳлар ов қилинадиган жойлар билан боғланган, бу жойларга қариндош-уруғлар эга бўлиб, улар овчилик билан тирикчилик ўтказганлар.

Сўнгги тош асрида энг қадимги тасвирий санъат (ҳайкалтарошлик ва рассомчилик) пайдо бўлган. Қоятош расмларида дастлаб ҳайвонларнинг суратлари ва кейинги даврларда (мезолит, неолит) ов манзаралари тасвирланган. Қоятош расмлари узоқ аждодларимизнинг маданияти, гоёвий қарашлари ва диний эътиқодини ўрганишда муҳим тарихий манба бўлиб ҳисобланади.

Сўнгги палеолит даврига оид ёдгорликлар топилган жойлар Бўзсув, Туябўғиз, Самарқанд макони, Хўжағор, Учтуғ; Шуғнау ва бошқалардир.

Бу даврда одамлар ғорлардан чиқиб, енгил турар-жойлар кура бошлаганлар. Натижада улар фақат тоғли ҳудудларда яшаб қолмай, воҳалар бўйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва кўллар соҳилларида келиб жойлаша бошлайдилар. Сўнгги палеолитнинг энг катта ютуғи антропогенез жараёнининг тугалланиши ва ҳозирги замон одамларининг (кроманьон) пайдо бўлишидир.

**Ўрта Осиёда палеолит даври ёдгорликлари ва
қуролларининг ривожланиши**

Сана	Давр	Ёдгорликлар	Қуроллар
- 12 минг йиллик - 20 - 30	Сўнгги палеолит	Бўзсув Учбулок Самарқанд макони	Найзасимон, тош чопқич, тошкескич, тош парракча
- 40 - 50 - 60 - 70 - 80 - 90 - 100	Ўрта палеолит	Обираҳмат Хўжакент Қўлбулок Тешиктош Қайроққум Омонқўтон	Тош қирғич, тош парракча, найзасимон тош учи нуклеус, ўткир пайконлар, қўл чопқичлари, куракчалар
- 200 - 300 - 400 - 500 - 600 - 700	Илк палеолит	Қўлбулок Бўриқазиган Танирқазиган Қоратангир Қизқалъа Селунғур Онарча	Қўл чўқмоқлари, тошқирғич, тош парчалари, чоппер - дарё тошларидан ишланган қуроллар

**МЕЗОЛИТ, НЕОЛИТ ВА ЭНЕОЛИТ
ДАВРИ ТАРИХИ**

Мезолит даври ёдгорликлари. Ўрта тош даври бошланиши билан музлик даври тугайди. Улкан музликнинг чекиниши натижасида, иқлим ўзгариб, ҳозирги давр иқлимига анча ўхшаб қолган эди. У илиқроқ бўлиши туфайли, Ўрта Осиёнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси (фауна ва флора олами)да ҳам ўзгаришлар юз берган. Табиий ўзгаришлар палеолит даври йирик ҳайвонларининг аста-секин қирилиб, йўқолишига асос солди. Улар ўрнига кўпдан-кўп майда ва ўртача ҳайвонлар (жайрон, сайгоқ, қулон, буғу, архарлар, қуён, қоплон, арслон ва бошқалар) кўпая бошлади. Табиатдаги бу ўзгаришлар, ўз навбатида, одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлишига олиб келган.

Мезолитнинг бошланиши ўқ-ёйнинг ихтиро қилиниши даврига тўғри келади. Камон ва ўқнинг вужудга келиши мезолитнинг энг катта ютуқларидир. Мезолит маконларидан тошдан ишланган майда қуроллар - микролитларнинг топилиши диққатга сазовор. Қуроллар орасида найза ва камалак ўқ учлари анча кенг тарқалган.

Мезолит даврида одамлар Ўрта Осиёнинг кенг ҳудудида ёйилди, улар асосан денгиз ва қўллар бўйларида, тоғлар, тоғолди ва дарё водийларида яшай бошлаганлар.

Мезолит даври ёдгорликлари турли географик қисмларга бўлиниб ўрганилади: Каспий денгизининг бўйлари (Жебел, Кайлю, Қашқирбулоқ маконлари), Жанубий Тожикистон (Чилчорчашма, Сойсаёд), Помир тоғлари (Ошхона, Қоратумшук), Жанубий Ўзбекистон - Сурхондарё (Мачой, Зараутсой), Фарғона (Обишир, Сухсой), Тошкент вилояти (Бўзсув, Қўшилиш), Зарафшон водийси (Учтут).

Мачой ғор-макони мезолит даври ёдгорликларининг энг муҳим намуналаридан биридир. Археологик қазилар ишлари натижасида маконда чакмоқтошдан ва қумтошдан ишланган ов ва меҳнат қуроллари билан бир қаторда ҳайвонларнинг суяклари (буғу, тоғ эчкилари, бўри, тулки, қуён, айиқ ва бошқа суяклар) топилган. Мачой ғорида мезолит даври одамнинг бош суяклари, тиши ва жағи ҳам топиб текширилган.

Мезолит даврида ҳам уруғ аъзоларининг жамоа меҳнати ва ўзаро ёрдамлари ҳаётнинг зарурий шарти бўлган. Камон ва ўқлардан иборат янги қуролларнинг ихтиро этилиши натижасида хўжаликнинг янги турлари вужудга келди. Мезолит даврининг энг катта ютуқларидан бири - ит, қўй ва эчкиларни қўлга ўргатила бошланиши эди. Милoddан аввалги IX-VII минг йилликлар давомида Олд Осиёда овчиликдан чорвачиликка ва термачиликдан деҳқончиликка, хўжаликнинг ишлаб чиқариш шаклига ўтиш бошланган. Бу жараён тарихда бир вақтда бошланмаган ва баъзи жойларда анча эрта, бошқа жойларда бироз кеч содир бўлган.

Ҳайвонларни қўлга ўргатиш қай тарихда бошланган? Тарихчилар ва этнографларнинг айтишича, овда камон ишлатилиши натижасида бевосита истеъмолдан анча ошиқ ўлжа топиш мумкин эди. Овчилар ярадор ҳайвонларни ёки уларнинг болаларини бирданига ўлдирмасдан, уйларига олиб келганлар. Айрим ҳолларда, бу ҳайвонларни одамлар озиқ-овқат ғамлаб қўйиш мақсадида боқишлари лозим бўлган.

Термачилик машғулотининг ривожланиши натижасида, инсон ўсимликлар олами ҳақида кўп маълумотларга эга бўлган (ўсимлик

ва дарахтлар ўсиши қонуниятлари, ҳосил қилиши, уларнинг фойдалиги ва зарарлиги, дон ва уруғлар, мевалар, илдишлар ҳақида ва бошқа маълумотлар). Мезолит даврида қадимги Шарқдаги иссиқта-лаб ёввойи бошоқли ўсимлик ва дарахтлар ҳам тобора кўпая борган. Бу ерда деҳқончилик ривож топишига турли хил имкониятлар бўлган. Олд Осиё ва Икки дарё оралиғида яшовчи термачилар бугдой ва арпа экиш тарихини бошлаб берганлар. Шу ҳудудларда миллоддан аввалги X-IX минг йилликларда ит ва мушук қўлга ўргатилган. Улар энг қадимги хонакилаштирилган ҳайвонлар бўлиб, ит овчи-ларга хизмат қилган.

Ўрта Осиёда мезолит даври одамлари сўнгги тош асрига нисба-тан жадал ривожланиб, кейинги даврлар маданияти ривожланиши учун катта имкониятлар яратиб берганлар.

Неолит даври моддий маданияти ва ҳўжалиги. Ўрта Осиёнинг жанубида неолит даври миллоддан аввалги VI минг йилликда бош-ланган. Неолит тош асрининг сўнгги ва якунловчи босқичи ҳисоб-ланади. Бу даврда одамлар турли табиий шароитта мослаша бошла-ганлар ва шундан келиб чиқиб, турли географик ҳудудларга те-гишли уй-жойлар, меҳнат қуроллари ва ҳўжаликлар ҳам ҳар хил шаклда ривожланиб борган.

Ўрта Осиёнинг иссиқ иқлимли жанубий ўлкаларида яшаган ки-шилار деҳқончилик, чорвачилик ва уй хунармандчилиги шаклла-ри билан машғул бўлганлар. Шимолий ўлкаларда яшовчи аҳоли, (тоғлар, тоғолди ва даштлар) табиий шароити туфайли, аввалги-дек, асосан овчилик ва балиқчилик билан шуғулланиб, моддий маданият жиҳатдан орқада қолиб кетган. Бунга ҳўжаликларнинг нотекис ривожланиши сабаб бўлган.

Жанубий Туркманистон аҳолиси 8-7 минг йил аввал деҳқончи-ликнинг дастлабки шакллари билан шуғуллана бошлаганлар. Илк неолитда ўроқ маконлар ва пахсадан қурилган уйлар пайдо бўлади (Жойтун, Чағалли, Чўпонтёпа). Дон қолдиқлари (арпа, бугдой), тошдан ишланган ўроқлар, пичоқлар, ёрғучоқлар деҳқончилик кашф этилганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларида неолит даври қабилалари тоғларда, дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, қўл бўйларида яшаб, табиий имкониятидан келиб чиққан ҳолда овчилик ва ба-лиқчилик билан шуғулланганлар (Хоразмда Калтаминор мадания-ти, Жанубий Тожикистондаги Ҳисор маданияти ёки Фарғона неолит даври маданиятлари). Неолит даврининг энг катта ютуқлари-дан бири - бу кулолчиликнинг пайдо бўлишидир. Қадимги Шарқ

тарихидан маълумки, энг қадимги идишлар милоддан аввалги VIII-VII минг йилликларга оид бўлиб, ёғочдан ясалган ва новдадан тўқилган. Саватлар баъзан лой билан сувалган ва ана шундай сават тасодифан гулханга тушиб қолган бўлиши мумкин. Ўтда саватнинг новдалари куйиб кетган, сувалган лой эса шу даражада қотиб қолган. Албатта, лой гулханга бошқа вазиятларда ҳам тушиб қолиши мумкин эди. Одамлар ўтда куйган лойнинг пишиқлигини эътиборга олиб, лойдан ясалган ва гулханда куйдирилган буюмларнинг рўзгор учун фойдали амалий аҳамиятини тушуниб етганлар. Шу асосда кулолчилик ривож топган.

Неолит даври кишилари қай билимлар, йўллар ва услублар орқали кулолчиликни кашф этмасишлар, улар лойдан ҳар хил идишлар ясашни ва уларни оловда пиширишни ўргандиларки, бу ўша замон учун жуда катта маданий ютуқ эди.

Сопол идишлар овқат тайёрлаш ва озиқ-овқатларни сақлаш учун одамларга янги имкон яратган. Чорвадор ва деҳқон, овчи ва баликчилар ҳам сопол идишлардан кенг фойдаланганлар. Неолитда вужудга келган кулолчилик, айниқса деҳқончилик ва уй чорвачилиги тараққиёти учун зарурий шарт эди.

Жанубий Туркманистондаги неолит даври маданияти Жойтун маданияти деб аталади (милоддан аввалги VI-V м.й.). Жойтун Ўрта Осиё ҳудудида энг машҳур деҳқончилик масканидир.

Жойтун манзилгоҳи харобалари Ашхободдан 25 км шимолдаги Қорақум билан кесилиб чегараланган ерларда жойлашади. Жойтун маконида ярим гектар майдонни эгаллаган 30 та бир хонали қадимги уй-жойларнинг қолдиқлари топиб текширилган. Уйларнинг ҳар бирида алоҳида ўчоқлар, суфалар ва тоқчалар бор. Ҳар бир уйда яқка 5-6 кишидан иборат оила яшаган. Демак, Жойтун қишлоғида 30 та уй-жой бўлиб, уларда 150-180 киши яшаши мумкин бўлган.

Жойтунликлар деҳқончилик билан бирга эчки ва қўй боққанлар. Уйларнинг сатҳидаги лой сувоғида арпа ва бутдой донлари сақланиб қолган.

Жойтунда топилган сопол идишлар рангли нақшлар билан безатилган. Идишлар ҳар хил шакллардан иборат бўлиб (хумча, туваксимон, қозонча, косасимон, пиёла), қадимги деҳқоннинг хўжалик ҳаёти ва уй рўзғорида катта аҳамиятга эга бўлган.

Жойтун харобаларида тош болталар, ўроқлар, камон ўқларининг учлари, мунчоқлар, урчуқлар ҳамда лойдан ишланган ва гулханда пиширилган одамлар ва ҳайвонларнинг ҳайкалчалари топилган.

Неолитда кулолчиликдан ташқари, тўқимачилик ҳам кашф этилади, ўзаро буюм ва озиқ-овқат алмашинуви ривожланади, қадимги жамоаларнинг моддий ва маънавий маданияти жадал ривож топади.

Хўжаликнинг илғор ишлаб чиқарувчи шакллари - деҳқончилик ва чорвачиликнинг кашф этилиши тарих фанида «неолит инқилоби» деб аталади. Одам узоқ тарих давомида табиатда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотдан фойдаланиб, хўжаликларнинг ибтидоий шакллари ривожлангирган. Бу жараён одамнинг ақлий ва жисмоний тараққиёти, билимлари, тажрибаси, амалий машғулотлари ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлиги билан бевосита боғлиқ бўлган. Мезолит ва неолит даврига келиб, инсон ўз меҳнат фаолияти билан табиатга фаол таъсир этиб, илғор унумдорлик хўжалигига ўта бошлаган.

Шу билан бирга энг қадимги хўжалик турлари (маданиятларнинг нотекис ривожланганлиги туфайли) неолитда ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида (Хоразм, Бухоро воҳаси, Фарғона, Ҳисор тоғлари) овчилик ва балиқчилик шу даврда хўжаликнинг асосини ташкил этган.

Хоразм тупроғида Калтаминор маданиятига тегишли (милоддан аввалги V-IV минг йилликлар) Ёнбошқалъа (Жонбошқалъа) макони диққатга сазовордир. Бу ерда 290 кв. метр ҳажми турар жойнинг қолдиғи топилган. Бу макон чайла шаклида бўлиб, ёғоч устун, синчлар билан кўтарилган. Чайла ўртасида катта марказий ўчоқ қолдиғи, унинг атрофидан эса 100 га яқин майда ўчоқлар қолдиқлари топилган. Этнографик маълумотлар билан солиштирилган ҳолда, Калтаминор маданияти манзилпоҳлари йирик жамоалар аъзоларига тегишли бўлганлиги аниқланган.

Манзилпоҳ ўртасидаги катта марказий ўчоқ турли маросимлар пайтида бутун жамоа аъзоларига хизмат қилган. Унинг атрофида жойлашган майда ўчоқлар эса айрим оилаларга тегишли бўлган.

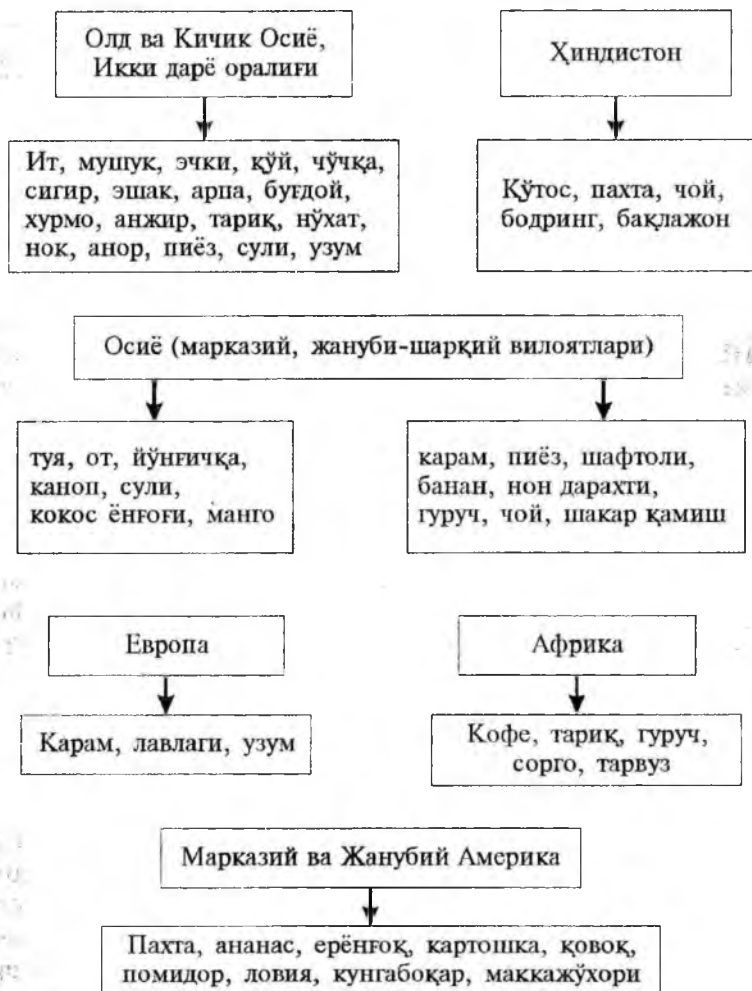
Калтаминор маданияти маконларидан сопол идишлар, тош қирғичлар, нуклеуслар, найза ва ўқларнинг учлари ва бошқа тош қуроллар топилган.

Неолит даври ёдгорликлари Бухоро воҳаси ва Қизилқумда ҳам топиб текширилган. Дарвозақир I маконидан чайласимон уй-жой қолдиғи, бир неча ўчоқ, тош қуроллар ва сопол идиш парчалари топилди.

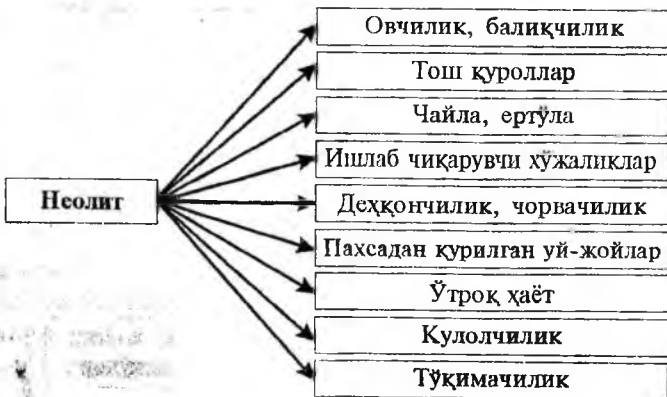
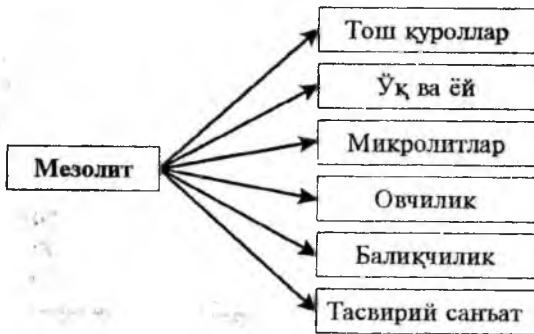
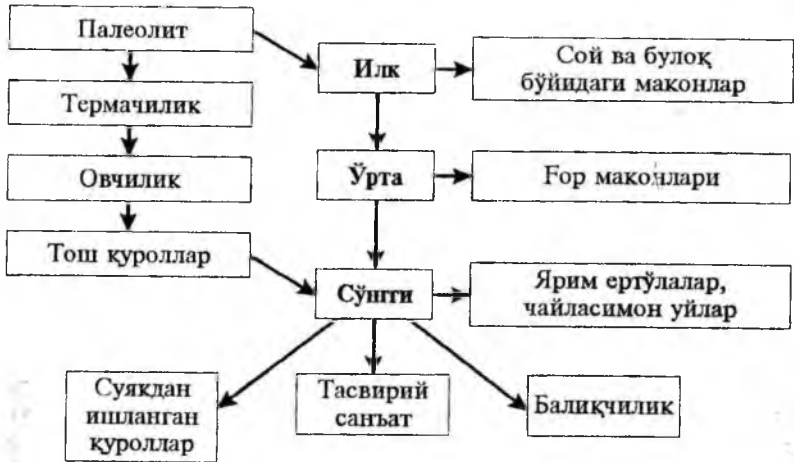
Археологик маълумотларга кўра, Зарафшон этақларидаги неолит даври маконларидан 17 мингдан ортиқ тош қуроллар топиб текширилган. Уларнинг орасида силлиқланган болта ва поналар, пичоқлар, қирғичлар, ўқ ва найза учлари бор.

Неолит даврида қадимги қабилалар Ўрта Осиё ҳудудларини кенг миқёсда эгаллайдилар. Бу даврда ўлкамиз ҳудудларида деҳқонлар билан бирга овчилар ва балиқчилар ҳам яшаганлиги аниқланди. Хуллас, неолит даври ёдгорликлари Ўрта Осиё қадимги тарихининг долзарб масалаларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Хонакилаштирилган ҳайвонлар ва ўсимликларнинг дастлабки марказлари

Тош даври маданиятининг ривожланиши

Энеолит даври. Хўжалик. Хунармандчилик. Моддий маданият.

Энеолит - мистош давридир. Милоддан аввалги IV минг йилликкача одамлар фақат тошдан, ёғочдан ва суякдан ясалган қурооллардан фойдаланганлар. Мисдан ишланган қурооллар ва буюмлардан фойдаланиш инсоният тарихида яна бир улкан босқич бўлиб, турли вилоятлар тараққиётининг янги асосда ривожини тезлаштиришга имкон берган.

Энеолит даврига ўтилиши ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада юксалганлигини кўрсатади. Мисдан ишланган қурооллар тош қуроолларга қараганда анча такомиллашган бўлса-да, лекин мис кучли ва оғир қурооллар ясаш учун яроқсиз бўлган. Шу сабабдан, энеолит даври қабилалари тош қурооллардан ҳам кенг фойдаланганлар. Мис ва тош қуроолларнинг ишлатилиши қадимги хўжалик тармоқларининг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Қадимги Шарқда ишлаб чиқарувчи хўжаликлар ва хунармандчиликнинг ривожланиши асосида катта, серсув дарёлар водийларида шаҳар-давлатлар пайдо бўлди. Бу ерда қулай табиий шароитлардан ташқари, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳам ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг умумий ривожини тезлаштиришга имкон берган.

Қабилаларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти бир хил даражада бўлмаган. Неолит даври қабилалари орасида вужудга келган иқтисодий ва маданий нотеқислик мистош замонида анча кучайди. Мазкур даврда Европа ва Осиё аҳолиси хилма-хил хўжалик турларига бўлинган. Шу асосда ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этган.

Овчилик ва балиқчилик асосида ривожланган жамиятлар иқтисодий ва маданий жиҳатдан орқада қолган. Уларнинг ижтимоий муносабатларида тош даври тузумига хос хусусиятлар сақланган. Лекин қадимги Шарқ давлатлари чегараларида яшовчи деҳқончилик билан машғул бўлган қабилалар ҳам (Кавказорти, Ўрта Осиёнинг жануби) қадимги уруғчилик тузумининг кўпгина хусусиятларини сақлаб қолганлар. Бу вилоятларда деҳқончилик ортиқча маҳсулотларни кенг даражада яратилишига асос бўлмаган. Уруғчилик, қабилавий тузум хусусиятлари сақланиб қолган ҳолда, жамоалар озиқ-овқат маҳсулотини умумий мулкка айлантириб, маҳсулотлар барабар тақсимланган эди. Тузумнинг мустаҳкам бўлганлиги, истеъмол воситаларининг барабарлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги ва хўжаликни бутун уруғ аъзолари биргаликда бошқарганлиги - ибтидоий тузумнинг асосий белгиларидир.

Энеолит даври қабилаларининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёти бир хил даражада бўлмаган. Бу давр тарихи ҳам Ўрта Осиё аҳолиси иқтисодий-маданий жиҳатдан нотекис ривожланганидан далолат беради.

Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида неолит билан энеолит хронологик жиҳатдан бир вақтга тўғри келган. Туркменистоннинг жанубида мистош даврининг бошланиши милоддан аввалги IV минг йилликка мансуб бўлган бўлса, худди ўша замонда Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ва шарқий тоғлик вилоятларида қадимий қабилалар асосан овчилик, балиқчилик ва чорвачиликнинг илк шакллари билан шуғулланганлар. Бу икки давр (неолит ва энеолит) маданий-хўжалик даражалари жиҳатдан бир-биридан фарқ қилган. Маданий-хўжалик турлари қадимги машғулотлар, турар жой, уй-рўзгор буюмлари, ишлаб чиқариш қуроли асосида ўрганилади.

Металлчиликнинг кашф этилиши ва хўжаликда мис қуролларнинг жорий қилиниши бир неча асрлар давомида содир бўлган. Одамлар ўз меҳнат қуролларини ясаш учун ҳар хил тошлар қидириш жараёнида табиий мисга дуч келганлар. Дастлабки меҳнат қуроллари ердан соф ҳолда топишган мисдан ясалган. Кучли оловда мис рудасини сувоқликка айлантириш металлчиликнинг ривожланишига сабаб бўлган. Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бир неча вилоятларида очиқ мис конлари, улар атрофида металл эритиш қўралари топилди.

Мисдан ҳарбий қуроллар, уй-рўзгор буюмлари ва зеб-зийнатлар ҳам тайёрланган. Аммо мис юмшоқ металл сифатида, қабилаларнинг хўжалик ҳаётида тошдан ишланган қуролларни сиқиб чиқаролмаган, ҳатто бутун илк металл асри давомида тош қуроллардан кенг фойдаланилган. Шунинг учун ҳам бу давр мистош даври деб аталади.

Ўрта Осиё энеолит даврининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлари моддий топилмалар асосида ўрганилади. Бу худуднинг жануб қисмида Жойтун маданиятининг анъаналари янги асосда анча юксак даражада ривож топиб, янги маданий-тарихий жараёнлар билан боғланади.

Илк ва ривожланган мистош даврида қабилаларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида катта фарқлар ва нотекикликлар сақланади. Янги хўжалик турлари - деҳқончилик ва уй чорвачилиги аввалгидек Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбида қулай географик шароитда ривожланиши туфайли, бу ердаги қабилаларнинг маданий-хўжалик ва ишлаб чиқариш тараққиётининг янги

босқичи бошланади. Куйи Зарафшон ва Амударё ҳавзаларида яшовчи қабилалар зироатчиликка ўтмаганлар. Ўрта Осиёнинг шарқий қисмидаги тоғлик туманлар аҳолиси хўжалигида овчилик устунлик қилар эди.

Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятларида Калтаминор ва Ҳисор маданиятларига мансуб маданий-хўжалик турлари тарқалган. Дашт ва тоғ маконларидан топилган хилма-хил моддий манбаларни ўрганиш натижалари (сопол идишлар, тош қуроллар, ҳайвон ва қушлар суяклари) қабилаларнинг иқтисодий ҳаётида овчилик ва балиқчилик тирикчиликнинг асосий манбаи бўлганлигидан далолат беради. Шу билан бирга дашт қабилалари тарихида чорвачиликнинг илк босқичи бошланган. Аҳолининг асосий қисми дарёларнинг ирмоқлари соҳилида ва қўллар атрофида яшаган. Табиий бойликлар энеолит даври одамлари учун ҳаёт манбаи эди.

Жанубий Туркменистонда Жойгун маданияти асосида Анов I-II ва Намозгоҳ I-III даврига мансуб энеолит даври маданияти кенг ҳудудда тарқалган.

Копетдоғ атрофидаги ерлар ўзининг табиати ва иқлими жиҳатидан (ерлари қуруқ ва иссиқ иқлимли) деҳқончилик учун қулай эди. Энг қадимги суғориш тармоқлари шундай шароитга эга бўлган сойлар этакларида вужудга келган. Тоғ дарёлари бўйларида яшовчи қабилалар қадимдан арпа, бутғой, беда, полиз ва бошқа экинларни суғоришда, асосан сой сувларидан фойдаланганлар.

Жанубий Туркменистонда энеолит замонида мансуб 32 та қадимги макон маълум. Уларнинг асосий қисми Ашхободга яқин жойда ва Геоксур воҳасидан (қуйи Мурғоб ва Тажон дарёлари воҳасида) топиб текширилди. Геоксур воҳаси 8 та қадимги манзилгоҳдан иборат бўлиб, энеолит даврида ўтроқ деҳқончилик туманига айланган эди. Геоксур воҳанинг аҳолиси 4000-5000 кишидан иборат бўлган.

Геоксуртепа I атрофидаги қадимги суғориш майдонлари 50-75 гектар бўлиб, каналларнинг узунлиги ўртача 3 км.ни ташкил этган. Қабилаларнинг ҳаётида чорвачилик ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Маконлардан ёввойи қушлар ва ҳайвонлар суяклари топилган. Овчилик деҳқончилик қабилалари ҳаётида сақланган бўлса ҳам, лекин хўжалик тури сифатида катта аҳамиятга эга бўлмаган.

Энеолит даври маданиятини яратган қадимги деҳқонлар атрофи деворлар билан ўралган қишлоқларда, пахса ёки хом гиштлардан қурилган уйларда яшаганлар. Уй-жойлар думалоқ ва тўртбурчак шаклда бўлган. Уйларнинг деворлари сомонли қоричма билан сувалган. Дастлаб эшиклар учун ёғоч ишлатилмай, улар ҳайвон тери-

лари билан тўсилган, сўнгги энеолит даврида ёғоч эшиклар пайдо бўлган. Баъзи манзилгоҳлар мушофа деворлари билан ўралган.

Қурилиш услублари анча ривожланган. Уйлар ичида тўрт бурчакли ёки ҳалқа шаклидаги ўчоқлар ўрнатилган. Турар жойлар ёнида дон сақлаш учун хўжалик хоналари ва махсус молхоналар қурилган. Аҳоли кўпроқ майда чорва - қўй ва эчкиларни боққанлар.

Жанубий Туркменистон энеолит замони сопол буюмлари қадимги хунармандчилик касбини ўрганишда юзта қimmatли моддий манба ҳисобланади. Сопол идишлар рангдор бўлиб, нақшлар ичида геометрик чизиқлар ва ҳайвон ёки қуш расмлари учрайди. Сопол буюмлар ҳар хил шаклларда ясалган, қўлчилик сопол идишларнинг таги ясси. Дон сақлаш учун хумсимон идишлар ишлатилган. Улар билан бирга товоқсимон, пиёла ва косасимон майда идишлар ҳам бўлган. Сопол буюмларнинг қизил, қора ва сариқ рангли нақшлари минерал бўёқлар билан ишланган.

Моддий топилмалар орасида мис пичоқлар ва игналар, тошдан ясалган ўроқ ва пичоқ қадамлари, қирғичлар, найза ва ўқ пайконлари, ёрғучоқлар ва бошқа қуроллар учрайди.

Энеолит даври қадимги жамиятнинг ижтимоий, хўжалик ва маданий ривожланишида катта ўзгаришлар содир бўлган. Сўнгги энеолит она уруғи - матриархат тузумидан патриархат - ота уруғига ўтувчи давр бўлиб ҳисобланади, лекин ота уруғи ҳукмронлиги фақат бронза асрида ўрнатилиб, қадимги қабилалар орасида кенг ёйилди.

Археологик қазинмалари натижасида топилган манбалар эътиқод ва илк диний қарашлардан ҳам далолат беради. Энеолит даври ибодатхоналарида рангли девор нақшлари топилган. Иншоотлар ўртасидаги марказий ўчоқ диний маросимлар ўтказишга хизмат қилган. Бу ўтга сифинишнинг дастлабки шакллари бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Чунки одамлар ибодатхонадаги марказий ўчоқни овқат пишириш учун эмас, балки табиий кучларга сифиниш мақсадида ишлатганлар. Деҳқончилик қабилалари орасида оловдан ташқари куёшга, ерга, сувга, ҳосилдорликка сифиниш кенг тарқалган. Ибодатхоналар энеолит даври ижтимоий ҳаётининг диний марказлари ҳисобланган бўлиши мумкин.

Лойдан ишланган ҳайвон ҳайкалчалари ва рангли сопол идишлардаги ҳайвон расмлари тотемизм (ҳайвонларга сифиниш) шакллари билан боғлиқ бўлган.

Металлчиликнинг кенг ёйилиши ва меҳнат қуроллари ясаш услуби ўзгариши билан одамлар мис, қалай ва қўрошпин конларини қидиришга мажбур бўлганлар (айниқса, мисни қалай билан, қўрошпин билан бирга эритиб, қотириш услубини ўрганиб олгандан

сўнг). Илк мистош даврида мис жуда қимматли ашё бўлиб, соф мис фақат айрим жойларда учраган.

Деҳқончилик қабилаларининг узоқ вилоятларга тарқалиши янги ерларни ўзлаштиришдан ташқари, табиий қазилма бойликлар, мис конларини қидириш билан боғлиқ бўлган.

Бу мисолда, юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км. ғарбда топишган Саразм манзилгоҳи муҳим ёдгорликдир.

Саразм маконига милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирида асос солинган. Қадимги қишлоқ қурилишлари кўп хонали уйлардан иборатдир. Уй-жойлар кичик оилаларга мўлжалланиб, 2-3 хонали қилиб қурилган. Улар уй-жой ва рўзғор-хўжалик вазифасини бажарган. Турар жойга мосланган хоналардан думалоқ шаклда ишланган ўчоқлар топишган.

Зарафшон воҳасининг юқори қисмида деҳқончилик маданияти ёйилишига Жанубий Туркменистоннинг Геоксур туридаги аҳолиси сабаб бўлганлигидан дарак беради, лекин Саразм моддий топилмалари орасида Жанубий Афғонистон ва Калтаминор маданиятларига мансуб буюмлар ҳам бор. Улар энеолит даври қабилалари ўртасидаги кенг маданий ва иқтисодий алоқалардан далолат беради.

Ўрта Осиёдаги энеолит даври жамияти олдинги неолит замони жамиятидан ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари тараққиёти даражаси юқори бўлиши билан ажралиб туради. Энеолит даври аҳолисининг энг катта ишлаб чиқариш ютуғи, бу сунъий суғориш - ирригациянинг ривож топишидир.

Бошқа бир маданий янгиликлардан бири - бу сўнгги мистош замони қурилишида меъморий режалаштиришга амал қилинишидир. Кўчалар, майдонлар ва катта жамоа бинолари тартиб билан қурилган. Бинокорликда паҳсадан ташқари, хом ғишт ишлатила бошланди.

Қабилалар маҳсулотлари умумий мулкка айлантирилган бўлиб, жамоадаги айрим оилаларнинг ўртасида баравар тақсимланар эди. Уй жамоасининг аъзолари умумий турар жойда яшаганлар, биргалашиб меҳнат қилганлар, қуроллар, рўзғор буюмлари ва хўжалик маҳсулотлари умумий бўлган.

Энеолит замони тарихий-маданий муносабатларини ўрганишда Ўрта Осиё, Эрон ва Месопотамия аҳолисининг маданий алоқаларига эътибор бериш лозим. Ўрта Осиё жанубидаги мистош даври қурилишида ва тасвирий санъатида қадимги Шарқ давлатларининг маданий таъсирини кўриш мумкин. Ташқи савдо ва айирбошлаш асосида Ўрта Осиё жанубида мисдан ишланган идишлар, қуроллар ва зеб-зийнатлар кўпайиб борган.

Энеолит даврининг асосий хусусиятлари

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИККА ЎТИШ ДАВРИ

Ўрта Осиё аҳолиси бронза босқичига ўтгач, маҳаллий ишлаб чиқариш тараққиётида янги давр бошланади. Бронза даври милоддан аввалги III минг йилликнинг ўрталари, II минг йилликка мансубдир. Бронза - бу мис билан қўرғошин ва қалай қотишмасидир.

У ўз хусусиятлари билан мисдан устун туради. Бронза мисга қараганда қаттиқ ва пишиқдир.

Бронза металлчилигининг илк ватани Кичик Осиё ва Иккидарё оралиғи бўлган. Қадимги Миср, Месопотамия (Иккидарё оралиғи), Кичик Осиё ва Эроннинг жануби-ғарбида бронза даврида давлатчилик жамияти кенг равнақ топган. Ўрта Осиё худудида ҳам ишлаб чиқарувчи кучлар анча тараққий топиб, жанубий вилоятларида ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг шакллари янги асосда ривожланган.

Милоддан аввалги III-II минг йилликларда деҳқончилик ва чорвачилик, Ўрта Осиёнинг дастлабки ўчоқларидан шарқ томонга, яъни ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистон худудларига кенг тарқала бошлайди. Бронза давридаги илк деҳқончилик аҳолисининг тарихини ўрганиш учун Ўзбекистоннинг турли вилоятларида бир неча қадимги ёдгорликлар топиб текширилган.

Бронза даврининг хўжалик соҳасида эришган энг катта муваффақиятларидан бири - бу қадимги деҳқончиликнинг кенг ёйилишидан ташқари, милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида чорвачиликнинг деҳқончиликдан махсус хўжалик сифатида ажралиб чиқишидир. Мазкур даврда ишлаб чиқариш муносабатлари тез ривожланиб, ижтимоий ва иқтисодий жараёнларга таъсир қилди. Ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида қадимги қабилаларнинг иқтисодий, ижтимоий тарихи ва моддий маданияти ҳам янги асосда тараққий этган.

Милоддан аввалги II минг йилликда деҳқончилик ва чорвачилик Ўрта Осиё қабилалари хўжалигининг асосий соҳалари бўлган. Бронзадан ишланган қуроолар қадимги иқтисодий ва ижтимоий тараққиётни тезлаштиргани туфайли, Ўрта Осиё чўлларида яшаган қабилалар асосан чорвачилик билан машғул бўлган. Чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши - бу дастлабки меҳнат тақсимотидир.

Бронзанинг кашф этилиши билан меҳнат қуроолларининг хиллари ҳам кўпайди. Бронзадан ханжар, пичоқ, найза, ўроқ, жезойна, бигиз, мунчоқ, тамға, идиш ва бошқа буюмлар ишланган. Аммо тош бутун бронза даври давомида ҳам металл билан муваффақиятли равишда рақобат қилиб, қурооллар ишлаш манбаи сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Меҳнат қуроолларини ишлаб чиқариш учун бронза камчил металл бўлиб қолаверган. Тошдан пичоқлар, ўроқлар, ўқ ва найза учлари ҳам ясалган. Ёрғучоқлар аввалгидек қумтошлардан ишланган, тери ишлашда ҳам чақмоқтош қирғичлардан кенг фойдаланганлар.

Бронза даврида махсус хунармандчилик ишлаб чиқариши вужудга келган. Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида мутахассис кулоллар пайдо бўлган. Милoddан аввалги II минг йилликда кулолчилик хунарига чарх кенг жорий этилади. Чархни ихтиро қилиниши кулолларнинг иштини тезлаштириш ва сопол идишларнинг сифатини яхшилаш заруратидан келиб чиққан. Кулолчилик чархининг ихтиро қилиниши натижасида сопол идишларнинг шакллари кўнакган.

Бу давр тарихий-маданий жараёнлари асосан моддий топилмалар ёрдамида ўрганилади. Қадимшуносларнинг кейинги йилларда ўтказган тадқиқотлари ўлкамизда яшаган қабилаларнинг маданий муносабатларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Туркменистон, Ўзбекистон ва Тожикистон худудларида ривожланган ишлаб чиқарувчи хўжаликлар асосида муҳим маданий ютуқлар вужудга келган. Кулолчилик, заргарлик, тўқувчилик, йигириш ва тўқимачилик махсус хунар-касбларга айланган. Ўша даврда канал қазиб, дарёлардан сув чиқариш, канал ва ариқларни доимо тозалаб туриш, яъни сунъий суғориш ишлари кенг йўлга қўйилган. Деҳқончиликда дон (арпа, буғдой, жавдар) экиш, чорва учун хашик бўладиган ўсимликлар ўстириш, сабзавот ва мевачилик ривожлантирилган.

Мақоилар ва моддий маданият. Ўрта Осиёнинг шимолий ва шарқий вилоятларида мавжуд бўлган бронза даври ёдгорликлари жанубий туманларидаги бронза даври ёдгорликларидан ажралиб туради.

Жанубий Туркменистондаги бронза даври ўтроқ манзилгоҳларида кўп хонали уй-жойлар топиб текширилди. Бундай уйларда катта патриархал оила жамоалари яшаган. Уйларнинг майдонлари 50-100 м² келади. Улар тўғри бурчакли уй-жой ва рўзғор-хўжалик хоналаридан иборатдир. Уйларнинг ичида супалар ва ўчоқлар бўлган, деворларда тоқчалар ўрнатилган. Қурилишда пахса билан хом гипс ишлатилган.

Катта-катта марказий масканлар (Олгинтепа, Намозгоҳтепа) мудофаа деворлари билан ўралган. Улар қадимги қишлоқ хўжалик туманларининг хунармандчилик ва айирбошлаш савдо марказлари бўлиб, аҳолига меҳнат қуроллари, яроғлар, сопол идишларни ишлаб чиқариш вазифасини ўтаган.

Жанубий Туркменистонда илк бронза даврига оид сопол идишлари рангдор бўлиб, улардаги нақшлар ичида ўсимликлар ва ҳайвон расмлари учрайди. Ривожланган бронза даври бошланиши билан сопол идишлар чархда ясалган ва йирик хумдонларда пиширилган. Сопол буюмлар нақшсиз ва асосан тувак, хум, чойнак, товоқ ва кўпгина бошқа хил идишлардан иборатдир.

Сопол идишлар тайёрлаш бронза даврида такомиллашади. Катта ҳажмдаги хум ва хумчасимон идишларда дон ва суюқ маҳсулотлар сақланган. Кўза, тувак, коса, товоқсимон идишлар уй рўзғорида кенг фойдаланилган. Идишлар сифатли бўлиши учун лой тайёрлашга тоза соф тупроқ танланган. Сополларнинг сиртига қизил, сарик, жигаранг бўёқ - ангоб берилган. Идишлардан сув ташиш, овқат ва дон сақлаш учун кенг фойдаланилган. Овқат пишириш учун ишлатилган қозонлар кўнда ясалган.

Ўзбекистон тупроғида милоддан аввалги II минг йилликка оид маданият бир хилда тараққий топган эмас. Бу босқичда Сурхондарё, Зарафшон воҳаси ва Хоразмдан иборат учта ўлкада энг қадимги маконлар топилган. Ҳар қайси ўлканинг маданий тараққиётида ўзига хос хусусиятлар бўлган. Бу маданиятлар деҳқончилик, уй чорвачилиги ва чорвачилик-деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларга мансубдир. Улар бир-биридан ажралган ҳолда тараққий этган эмас, қабилалар ўртасида кенг маданий алоқалар ўрнатилган эди.

Жанубий Ўзбекистон (Сурхондарё) ўтроқ аҳолининг дастлабки марказларидан бири ҳисобланади. Ушбу вилоятдаги бронза даврига оид Сополлитепада тўртбурчакли истехком қазиб очилди. Истехком ичида турар жойлар, рўзғор ва ҳўжалик хоналари, хунармандчилик устахоналарининг қолдиқлари топилди. Сополлитепада 8 та гузарга тегишли уй-жой текширилган. Уй-жой сатҳлари лой билан сувалган, дон сақлаш учун ишлатилган хоналарнинг сатҳи ганч билан ҳам сувалган ёки ҳўжалик хоналарининг сатҳига сопол синиқлари терилган.

Моддий манбалар Сополлитепада кулолчилик ва металлчилик юксак даражада ривожланганидан далолат беради. Хилма-хил кулолчилик буюмлари ҳўжаликда чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини сақлаш учун ишлатилган. Бронзадан ханжарлар, ўқ учлари ва найза пайконлари, пичоқлар, жез игналар ва идишлар ишланган. Ҳозирги Шеробод яқинида йирик манзилгоҳ - Жаркўтон топилган. У шаҳар кўринишига эга бўлиб, қалъа ва аҳоли турар жойи қисмидан иборат бўлган. Қалъа ичида оловга сиғиниш билан боғлиқ ибодатхона қолдиқлари топилган.

Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий маданият ёдгорликлари Хоразм ва Зарафшон воҳасида ҳам топиб текширилган. Хоразмдаги маданият Тозабогёб маданияти номи билан машҳур. Маконлар ярим ертўлали уй-жойлардан иборат бўлиб, атрофида анҳорлар ва қадимги суғориш майдонлари топилган. Ертўлаларда

ҳайвон суяклари, сопол идишлар, тошдан ва бронзадан ишланган қуроллар топилди. Тозаборёб сопол идишлари қўлда ишланган. Улар асосан қозон ва туваксимон идишлардан иборат бўлиб, хилма-хил геометрик чизиқлар билан нақшланган.

Қуйи Зарафшон ерлари бронза даврида камсув бўлиб, улар асосан чорвачилик учун қулай бўлган эди. Деҳқончилик кўпроқ Зарафшон тошқин сувлари ирмоқлари ҳосил қилган заҳ ерларда ривожланган.

Замонбобо маконида ярим ертўла чайла-уй қолдиқлари очилди. Турар жойнинг узунлиги 23,5 м., эни 9 м. Макон майдонидан ўчоқ ўринлари, ҳайвон суяклари, меҳнат қуроллари ва уй-рўзгор асбобларининг синиқлари топилди.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Бронза даврида Ўрта Осиё қадимги Шарқнинг муҳим маданий марказларидан бири бўлган. Тоғлар этакларидаги кичик ва катта воҳаларнинг қулай географик шароитида ривож топган деҳқончилик сунъий сугоришга асосланган. Қадимги манзилгоҳларнинг атрофларида сугориш ерлари кенг майдонларга эга бўлган. Дарёлардан канал чиқариш усуллари анча ривожланиб, бронза даври сугорилиш хўжалиги дастлабки деҳқончиликдан анча фарқ қилиб, ерни ҳайдаб деҳқончилик қилишга асосланган.

Деҳқончилик билан бирга одамлар ҳаётида уй чорвачилиги ўз аҳамиятини йўқотмаган. Маконлардан қўй, эчки ва сигир суякларини топилди. Уй чорвачилиги деҳқончиликнинг ёрдамчи ирмоғи бўлган. Мисол учун, Сополитепада 16 минггача ҳайвон суякларини топилди, уларнинг асосий қисми қўй ва эчки суякларини, бошқаларини чўчқа, туя, сигир, ит ва мушук суякларидир. Шу билан бирга одамлар ҳаётида ёввойи қушлар ва ҳайвонларни овлаш ўз аҳамиятини йўқотмаган. Маконларда топилган буғу, жайрон, қулон, ёввойи чўчқа, қуён, ўрдак, калтар ва бошқа кўпгина ҳайвон ва парранда суякларини қолдиқлари бу фикрни тасдиқлайди. Овчилик одамларнинг қўшимча машғулоти бўлган. Улар асосан ёввойи чўчқа, буғу ва қулонни овлаганлар.

Археологик топилмалар бронза даври ҳайвонот дунёси ҳозирги фаунага нисбатан анча бой бўлганлигини кўрсатади. Дарё водийлари, тоғлар ва даштлар хилма-хил ҳайвонлар ва қушлар тарқалиши учун қулай табиий муҳит бўлган.

Тоғолди ва даштларда яшовчи аҳолининг асосий тирикчилик манбаи чорвачилик бўлган. Айниқса, Орол денгизи соҳилларига яқин қўлларда ва Қуйи Зарафшон даштларида яшовчи аҳолининг иқти-

содий ҳаётида чорвачилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу қабила-лар асосан майда чорва, қорамол ва отларни ҳам боққанлар.

Металлургия ривожланиши учун хомашё конлари зарур бўлган. Қизилқумда бронза даврига мансуб қадимги мис конлари ва маъдан эритиш хумдонлари топиб текширилган.

Бронза асрида металлчиликнинг кенг ёйилиши ва меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш услублари анча ўзгариши билан одамлар янги мис конларини қидиришга мажбур бўлганлар (айниқса, мисни қалай ва қўрғошин билан бирга эритиб қотириш услубини ўрганиб олгандан сўнг). Лекин дастлабки металл даврида мис қимматли ашё бўлиб, соф мис фақат айрим жойларда учраган. Қабилаларнинг узоқ вилоятларга тарқалиши, янги ерларни ўзлаштиришдан ташқари, мис, қалай, қўрғошин конларини қидириш билан боғлиқ бўлган.

Бронза даврида манзилгоҳлар янги ерларда кўплаб қурилган. Мурғоб ва Сурхондарё водийсидаги маълум бўлган маконларнинг асосий қисми дарё ирмоқлари яқинида жойлашган. Улар қадимий айирбошлаш, савдо ва маданий алоқалар марказлари бўлган. Тоғ олди ва дашт чегараларига яқин жойлашган ўтроқ қишлоқлар ҳосилдор деҳқончилик туманларига айланган.

Бронза даврига оид буюмлар уй ҳунармандчилиги ҳам юксак даражада ривожланганидан далолат беради. Одамлар лойдан, суякдан, тошдан, ёғочдан ва чармдан хилма-хил буюмлар ясаганлар. Ушбу даврда кийим жун ва зигир толасидан тўқилган. Тўқимачилик соҳасида ишлатилган сопол ва тошдан ясалган урчуқлар топилган.

Ишлаб чиқарувчи хўжаликлар ва ҳунармандчиликнинг ривожланиши асосида аҳолининг ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўлган. Ер ҳайдаш деҳқончилиги ортиқча маҳсулот ва мол айирбошлашни тартибга солишда асосий вазифани бажарган эди.

Патриархал уруғнинг ривожланиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши билан катта жамоа оилаларнинг озик-овқат маҳсулотлари ва ҳунармандчилик буюмларини орттиришлари учун қулай вазият яратилган. Бронза давр қабрларидан топилган буюмлар шу жараёндан далолат беради. Сополитепадаги 39 та қабрдан сопол идишлардан ташқари, металл қуроллар ва зеб-зийнат буюмлари, айрим қабрлардан эса фақат сопол идишлар топилди.

Катта патриархал оилаларга мансуб бронза тамғалар бургут, илон, туя ва бошқа ҳайвон тасвирлари билан нақшланган. Улар айрим уруеларнинг рамзлари бўлган.

Замонбобо қадимги қабристониди эркаклар қабрларидан топилган топилмалар орасида кўпроқ сопол идишлар, чақмоқтошдан ишланган ўқ учлари ва найза пайконлари, пичоқсимон парракчалар учрайди. Аёллар қабрларидан қимматбаҳо тошлардан (ложувард, феруза, сардоллик) ясалган турли шаклдаги мунчоқлар, маржонлар ва мис кўзгулар топилди.

Бронза даври манзилгоҳларидан топиб текширилган кичик жамоа уй-жойлари билан бирга катта уруғ жамоалари, олтиндан ишланган зеб-зийнатлар, бой қабрлардан топилган бронза идишлар ва яроғлар, қиммат тошлардан ясалган маржон ва уруғ бошлиқларининг шахсий тамгалари ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришлари ҳақида маълумотлар беради. Баъзи оилаларнинг бойликлари дон ва чорва молларидан иборат бўлган. Кулолчилик ва металлчилик буюмлари аста-секин савдо-сотик маҳсулотига айланган.

Лекин хусусий мулкчилик ва мол айирбошлаш қайси даражада ривожланганлиги ҳақида тарих фани аниқ маълумотларга эга эмас. Бронза даврида Ўрта Осиё жанубидаги ижтимоий ва иқтисодий жараёнларнинг тараққиёти дастлабки давлатларга хос хусусиятларни ҳар томонлама ўрганишга имконият бермайди. Қабилалар ҳаётида қадимги уруғчилик хусусиятлари, шу жумладан, катта оила аъзолари томонидан хўжаликни биргаликда олиб бориш, ерга биргаликда эгалик қилиш, умумий турар жойда (катта жамоа уйларида) яшаш анъаналари сақланиб қолган. Бу уйларда якка кичик оилаларга 2-3 хонали турар жойлар тегишли бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти - «умумий том остида», уруғ бошлиги раҳбарлигида ўтганлиги билан изоҳланади.

Замонбобо воҳасида ота уруғи таркиб топшандан сўнг, маҳаллий жамиятнинг ижтимоий тузумида катта ўзгаришлар содир бўлган. Олимлар фикрига кўра, Замонбобо маконида катта жамоа аъзолари яшаган. Жамоа асосини якка кичик оилалар ташкил этган. Умумий турар жойда ҳаёт кечирган уруғ аъзолари хўжалик ишларини биргаликда бажарганлар.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида Ўзбекистон ва Туркманистоннинг жанубий вилоятларида ишлаб чиқарувчи хўжаликлари асосида илк давлатчилик бирлашмаларига ўтиш жараёни бошланган.

Дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш тизими майдони билан чегараланган, нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги

суформа деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари деҳқончилик воҳалари аҳолисини четдан бўладиган босқинлардан ҳимоя қилиш ва жамоадаги муносабатларни ҳуқуқий бошқариб туриш зарурати асосида ташкил топди.

Маданий алоқалар. Ўрта Осиё тупроғидаги қабилалар бир хилда тараққий топган эмас. Ҳар қайси ўлканинг маданий тараққиётида ўзига хос хусусиятлар бўлганлиги аниқланган. Бу маданиятлар деҳқончилик, уй чорвачилиги ва ҳайдама чорвачилик билан шуғулланган қабилаларга мансубдир. Улар бир-биридан ажралган ҳолда ривожланмаганлар ва турли қабилалар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар доимий равишда кенг ривожланиб борган.

Замонбобо топилмаларида дашт чорвадор қабилалари маданиятига ва жанубий ўтроқ деҳқончилик маданиятларига мансуб хусусиятлар сақланиб, улар бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам бу иккала маданий анъаналар Қуйи Зарафшонда, биринчидан, иқтисодий ва маданий алоқалар асосида, иккинчидан, Ўрта Осиёнинг жанубий ўтроқ ва шимоли-шарқий чорвадор қабилаларининг ёйилиши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин эди.

Бронза даврида япшаш ерлари тобора кенгайиб борган. Металлургия, деҳқончилик ва чорвачиликнинг юксак даражада ривожланиши билан бирга табиий бойликлар, мис, қалай ва қўрғошин конлари, суғориладиган ерлар ва кенг яйловлар қадимги қабилаларга доим зарур бўлиб турган. Милoddan аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида яйловларда боқиладиган чорвачилик ажралиб, махсус ҳўжалик турига айланган. Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Мурғоб, Вахш, Панж дарёлари бўйлаб бронза даврида янги ерларга кўчиш йўллари пайдо бўлди. Бу йўллар ёқасида қадимги маконлар, мозор-қўрғонлар ва қабрлар топиб текширилган.

Фарғона водийсида II минг йиллик бошларига оид Ҳақ хазинаси бронзадан ишланган идиш, болта ва тўғноғичлардан иборатдир. Ҳақ хазинаси буюмларига ўхшаган топилмалар Эрон, Жанубий Туркменистон ёдгорликларида кенг тарқалган. Улар Фарғона водийсида савдо-айирбошлаш асосида пайдо бўлган. Замонбобо қабристонидан топилган баъзи мунчоқлар Бадахшон лажувардидан ясалган.

Жанубий Тожикистон маконларидан ва қабристонларидан топилган сопол идишлар ичида Сурхондарё, Шимолий Афғонистон ва Жанубий Туркменистонда ишланган идишларга ўхшаш сопол идишлар учрайди. Ўрта Осиё қабилаларини қадимги Шарқ давлатлари билан маданий алоқалар ва савдо йўллари бирлашгирган. Маъ-

лумки, Бадахшон тоғларидан бошланган савдо йуллари Эрон ва Месопотамияга олиб борган. Бадахшонда қазиб чиқарилган қимматли тош-ложуварддан ясалган буюмлар Миср, Месопотамия ва Эрон ёдгорликларида топилган. Бундан ташқари, ўлкамизнинг баъзи вилоятларида Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистондан келтирилган сопол идишлар ва металл буюмлар ҳам учрайди.

Олтинтепадаги муҳим археологик топилмалар ичида олгиндан ясалган буқа ва бўри бошчалари ҳайкалчаларига эътибор бериш лозим. Олтин, қумуш ва бронзадан ишланган буқа бошчаси ҳайкалчалари Иккидарё оралиғидаги Ур шаҳрида кенг тарқалган ва милoddан аввалги 2600-2500 йиллар билан саналанади. Олтинтепа топилмалари қадимги Шумер санъати ва ҳайкалгарошчилигининг маданий таъсирини кўрсатади.

Олтинтепада пахсадан ва хом гиштдан ишланган зинапояли минора ибодатхона очилган (унинг номи -зиккурат). Зиккуратлар Иккидарё оралиғида Урук даврида пайдо бўлган.

Аҳолиси, этник жараёнлар. Ўрта Осиё бронза даври тадқиқотчилари ихтиёрида ёзувсиз манбалар мавжуд бўлиб, мазкур замоннинг аҳолиси, уларнинг қиёфаси антропологик манбалар асосида ўрганилади.

Бронза даврида Ўрта Осиё жанубида Ўртаер денгиз ирқининг вакиллари тарқалган. Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ва чул қисмларида жануб аҳолисидан фарқ қиладиган қабилалар яшаганлар.

Милoddан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон ва Жанубий Тожикистоннинг тоғ ва дашт вилоятларига жануби-ғарбдан ва шимолдан деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлган қабилалар келиб ўрнашган. Дашт қабилаларининг моддий маданияти ҳақида Вахш маконида топилган сопол буюмлар ва бронза қуролилари далолат беради. Сопол идишлар кўлда ишланган ва уларнинг сирти мураккаб геометрик ўйма нақшлар билан қопланган. Бу идишлар милoddан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Ғарбий Сибир ва Қозоғистоннинг даштларида ёйилган Андроново маданиятига доир идишларга ўхшаб кетади.

Жанубий Тожикистоннинг бронза даври аҳолиси таркибида янги гуруҳлар пайдо бўлганлиги археологик манбалар асосида исботланади. Тегузак ва Конгуртуг маконларидан топиб текширилган уй-жой қолдиқлари, сопол идишлар, меҳнат қуролилари ва зеб-зийнат буюмлари Ўрта Осиёнинг жанубий ўтроқ деҳқончилик ва шимолий чорвачилик қабилаларининг ёйлиғи билан изоҳланади. Бу қабилалар Кофирниҳон, Вахш ва Панж дарёлари даштларига, тоғ

ёнбағирларига ёйилиб кетган. Чорвадор қабилаларга мансуб бронза даври ёдгорлиги Самарқанд яқинидаги Мўминобод қишлоғида текширилган. Милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё дашт ва тоғ олдиларига чорвадор қабилалар кенг миқёсда келиб ўрнаша бошлади. Уларнинг моддий маданияти Жанубий Сибир ва Қозоғистоннинг чўлларида яшаган аҳоли маданиятига ўхшаб кетади. Дашт қабилалари тарқалганлигидан, айниқса соғ'ол идишлар, металл буюмлар ва чорвадор қабилаларга мансуб қадимги қабрлар тузилиши далолат беради.

Чорвадорларнинг баъзи бир гуруҳлари ўтроқ бўла бошлаган ва деҳқончилик билан шуғулланувчи қабилаларнинг чегараларида жойлашган. Қадимги аҳоли дарё соҳиллари бўйлаб, чўл, тоғ ёнбағирларида ҳам тарқалган. Бу вазият аҳоли чорва боқиш ҳамда деҳқончилик билан шуғулланиш мақсадида қулай географик ерларни ўзлаштирганлигини кўрсатади.

Зарафшон, Ҳисор, Боботоғ ва Помир тоғлари ёнбағирларидаги яйловларда қабилалар асосан майда чорва боққанлар. Улар воҳаларда яшовчи деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан кенг маданий муносабатларда бўлган. Ўрта Осиёдаги бронза даври қабилалари ўлкамизда яшаб ўтган қадимги элатларга асос солган. Ўзбекистон худудида ҳам жойлашган шу элатларнинг вакиллари ўзбек халқининг қадимги аجدодларидан бўлиб, улар ҳақида айрим маълумотлар қадимги ёзма манбаларда сақланган.

Милоддан аввалги I минг йилликда Ўрта Осиё тупроғида бир неча йирик тарихий-маданий вилоятлар - Хоразм, Сўғд, Бактрия, Марғиёна, Фарғона, Шош (Чоч) пайдо бўлган.

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАР ДАВРИ

Ёзма манбалар. Милоддан аввалги IX-VIII асрлар Ўрта Осиё тарихида бронза давридан илк темир асрига ўтиш даври бўлган.

Ўрта Осиёнинг темир даври тарихини ўрганишда ёзма манбаларнинг камлиги ҳамда тўлиқ эмаслигини эътиборга олиш лозим. Асосий ёзма манбалар аҳамонийлар ва юнон-рим даврига тааллуқли бўлиб, улар Ўрта Осиё худудидан ташқарида тузилгандир.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг қадимий вилоятлари жамияти тўғрисида муҳим ёзма манбалар «Авесто», аҳамонийлар даври ёзма ёдгорликлари ва қадимги юнон тарихшунослари ҳикоя қиладилар.

«Авесто» энг қадимги қисмларининг барчаси замонамизгача етиб келмаган. Бу тўплам эрамининг III-VII асрларида таҳрир қилинган.

«Авесто»нинг бизгача етиб келган матнлари тўрт китобни ўз ичига олади. Ясна (дуолар ёки қурбонлик келтириш), Яштлар (маъбудалар учун мадҳиялар), Видевдат (девларга қарши қонун), Виспрат (барча ҳукмдорлар). Бу китоблар ёзилган тилни авесто тили дейилади, чунки бу тил «Авесто» туфайли маълум.

«Авесто» кўп қатламли, мураккаб манба бўлиб, асрлар давомида шаклланган. Унинг турли қисмларида Заратуштра «заотара» ёки «атаурвон», яъни қоҳин тарзида тилга олинади. Зардуштийлик дини тарихи бўйича етакчи мутахассислар мазкур ҳолатга ўз эътиборларини қаратиб, Заратуштра бу диннинг ягона асосчисидир, шунинг билан бирга у ҳам қоҳин, ҳам пайғамбар эди, деб фараз қиладилар.

«Авесто» маълумотларининг тарихий саналари кўп йиллардан бери олимлар орасида тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда. «Авесто»да кўрсатилган мамлакатларнинг географик ўрнини ва чегараларини аниқлаш, уларнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузумини ва «Авесто» тушунчаларини ўрганишга бағишланган катта илмий адабиёт мавжуд.

«Авесто»нинг энг қадимий қисмлари кенг ҳудудда жойлашган жамиятни тасвирлаб, бу жамият ҳақидаги ёзувсиз замонларга оид тасаввурларни сақлаганлар. Бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, «Авесто» тили қадимги форс тилидан нисбатан анча олдинги босқичда пайдо бўлган. Ўрта Осиё учун «Авесто» маълумотлари археологик манбалар билан солиштирилган ҳолда кенг даврий чегара оралиғида - бронза давридан тортиб қадимги дунё - антик давргача бўлган ижтимоий-иқтисодий тарихни ёритишда фойдаланилади.

Бундай ёндашув ҳамisha ҳам ўзини оқлайвермасада, ёзма ва археологик манбаларни бир-бирита солиштириш заруратидан келиб чиққан.

«Авесто» Заратуштра (Зардушт) динидаги халқларнинг шариат қонунилари мажмуидир ва зардуштийлик динининг муқаддас китобидир. Заратуштра (юнонча Зороастр) исми билан аталган зардуштийлик (заратуштризм, зороастризм) Ўрта Осиёда ислом дини жорий этилгандан олдин кенг тарқалган. «Авесто» Ўрта Осиё вилоятларининг қадимги тарихи, ижтимоий тузуми, иқтисодий ҳаёти ва маънавий маданиятини ўрганишда муҳим манбадир.

Ўрта Осиёда Заратуштра эътиқодини биринчи бўлиб подшо Кави Виштасп қабул қилган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар зардуштийликка эътиқод қилган. Шу даврдан бошлаб янги дин милодий VIII асргача Ўрта Осиёда диний эътиқод сифатида кенг ёйилди.

«Авесто»нинг қадимги қисмлари аҳамонийлар давридан олдинроқ замонларга оид бўлган. «Авесто» маълумотларига кўра, ушбу давр қабилалари бирлашмаси вилоят - «дахию» бўлган, уруф жамоаси - «вис», айрим оилалар - «нмана»дан ташкил топган, қabila эса «занту» деб аталган. Аҳоли қоҳинлар, жангчилар, деҳқонлар ва чорвадорлар тоифасига бўлинган. «Авесто» тўпламида чорвачилик ва деҳқончилик ҳаётига оид маълумотлар жуда ҳам кўп сақланган.

«Авесто»нинг энг қадимги ҳудудий географик номлари Ўрта Осиё вилоятлари билан боғланган (Яшт, 10 боб). Рўйхатдаги биринчи мамлакат - «Арёнам Вайча» ёки «Арёшайёна», «Арёнам Вайжо». У юртда кўндан-кўп яйловларга эга баланд тоғлар, кенг дарёлар ва чуқур кўллар бўлган. Яшт китобида тилга олинган бошқа мамлакатлар - Иската, Поруту, Моуру, Гава Сўғда (Сўғд мақони) ва Хоразм.

«Авесто» Видевдат китобининг биринчи бобида санаб ўтилган вилоятлар Яшт мамлакатлари рўйхатидан анча фарқ қилади: Арёнам Вайжо, Гава, Моуру, Бахди, Нисайя, Аръё, Ваэкерета, Урва, Хнанта, Хайтумант, Рага, Чахро ва Варна.

«Авесто»нинг қадимги географик тушунчалари ва манбада кўрсатилган мамлакатларнинг рўйхати асосида зардуштийликнинг илк ватани ва Заратуштра туғилган юрти ҳақида ҳикоя қилиш мумкин. Олимлар ўртасида «Авесто» ватани - Хоразм, зардуштийликнинг ёйилиш марказлари эса Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятлари билан боғланади. Бу назариянинг тарафдорлари «Авесто»нинг йирик мамлакатлари Хоразм, Марғиёна, Сўғд, Бақтрия Ўрта Осиёда жойлашганлигига эътибор берадилар. Шунинг билан бирга Арёнам Вайжони ҳам бу кенг ўлка деб тушуниш мумкин. У ерда баланд тоғлар - Помир, Ҳисор, Тангритоғ, чуқур кўллар - Каспий, Орол, Иссиқкўл, кенг дарёлар - Амударё ва Сирдарё жойлашган деб фараз қилинади.

«Авесто»да келтирилган қадимги маълумотлар Ўрта Осиёда ҳарбий сиёсий бирлашма ташкил топган даврларга (мил. авв. IX-VIII асрлар) мансубдир. Бу бирлашма - Арёшайёна ёки Арёнам Вайжо, жуда катта ҳарбий аҳамиятга эга бўлган. Шу давр аҳолисининг бир қисми ўтроқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, бошқа бир гуруҳи эса кўчиб юрадиган чорвачилик шаклига ўтган. Улар ўртасидаги сиёсий қарама-қаршиликлар, кураш ва тинимсиз bosқинлар «хонадонларга, қишлоқ, вилоят ва мамлакатга қашшоқлик ва вайронлик келтирдилар». «Авесто»да шу давр ҳукм сурган подшоҳлар сулоласи - кавийлар («Шоҳнома»да - кайёнийлар) рўйхати қуйидагича: Хаошъёнх («Шоҳнома»да - Хушанг), Йима (Жамшид),

Съеваршон (Сиёвуш), Кави Хаосров (Кай-Хисров), Кави Виптасп, Кави Қават (Кай-Қубот), Кави Усан (Кайковус), Кави Пишин (Кай-Пишин), Кави Аршан (Кай-Ареш). Кави Виптаспдан бошлаб сўнгилари Заратуштра таълимотининг тарафдорлари бўлган.

Кави Хаосрав арийлар мамлакатларини бирлаштирувчи подшо бўлиб, «тур» - чорвадор қабилаларнинг йўлбошчиси Франграсён («Шоҳнома»да-Афросиёб) билан жанг қилган. «Авесто»да ёритилган қадимги қабилаларнинг тиллари бир-бирига яқин эди, уларнинг этник қиёфасида ҳам анча ўхшашликлар мавжуд бўлган. Ўтроқ ва кўчманчи қабилалар ўртасидаги асосий фарқлар эътиқод, маънавий ва моддий маданияти ҳамда ҳужаликларида бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб турган. «Авесто»нинг Моуру, Сўғда, Баҳди, Хоразм аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, «тур» қабилаларининг (ва кейин сак-массагет қабилаларининг) иқтисодий ҳаётида чорвачилик устунлик қилган. Ўрта Осиёнинг даштлари ва тоғлари чорвачилик ривожланишига қулай шароит яратиб берган.

«Авесто»да тилга олинган қабилаларнинг дастлабки ватани Арёшайёна (Арёнам Вайжо) ҳам яйловларга сероб ерлар билан бой бўлган. Янги китобининг ўнинчи бобида бундай хабар қилинади: «У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан-кўп ҳарбий юришлар қилади, у ерда ўтлоқлар ва сувга сероб баланд тоғлар чорвачилик ҳаётига асос солган». Шунинг учун ҳам Арёнам Вайжо тангри Ахурамазда ифодаси билан яшаш учун энг яхши жой деб ҳисобланган ва «Авесто»нинг рўйхатларида бу ўлка биринчи навбатда тилга олинади.

«Авесто»нинг географик тушунчалари қадимги форс тилида ёритилган аҳамонийлар ёзма манбаларида ва қадимги тарихшунослар асарларида такрор этилган. Милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёда яшаб ўтган қабилалар янги этник жараёнларга асос солиб, шу ҳудудда сўғдлар, бақтрияликлар, хоразмликлар, марғиёналиклар ва сак-массагетлар пайдо бўлишларига сабабчи бўлган. Ушбу элатларнинг тарихи ўзаро кенг маданий таъсирлар ва алоқалар асосида ривожланиб, бир-бирига яқин бўлган.

Аҳамонийлар михсимон ёзувлари (милоддан аввалги VI-IV асрлар) Беҳистун ва Нақши Рустам қоятошлари, Суза, Ҳамадон ва Персепол шаҳарларида топиб текширилган. Улар қадимги форс тилидаги турли ижгимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат. Аҳамонийлар даври ёзувларида Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари тўғрисида айрим маълумотлар бор.

Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида (540-530-522 йиллар давомида) Ўрта Осиё вилоятлари ахамонийлар ҳукмронлиги остига тушиб қолади. Улар Ўрта Осиёда икки юз йилча ҳукмронлик қилганлар. Эрондаги қадимги Персепош шаҳри саройининг деворларида бактрияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва сакларнинг ўйиб ишланган бўртма расмлари тошилган (Доро I ва Ксеркс подшолар сарой деворларидаги бўртма расмларда турли халқларнинг хирож келтириши манзараси тасвирланган). Бу расмлар Ўрта Осиёда яшаган халқларнинг ўзига хос қуроллари, кийим-бошлари ва қиёфасини кўрсатиб туради. Персепош саройлари деворларига солинган бўртма расмда Хоразм, Сўғд, Бактрия ва саклар вилоятларидан хирож тўловчилар шоҳга турли хил идишлар, кийим-кечаклар, газмоллар, зеб-зийнатлар, ҳарбий қуроллар ёки от, туя ҳамда кўй олиб келяётганлиги кўрсатилган.

Қадимги юнон тарихчилари Гекатей, Геродот ва Ктесий асарлари Ўрта Осиё халқларининг тарихий ва географик қиёфасини кўрсатиб беради.

Кўчманчи қабилаларни юнон тарихчилари скифлар ва сарматлар, саклар ва массагетлар деб атаганлар. Ахамонийлар даври ёзувларида эса улар «шак»-саклар деб ёритилган ва тўрт катта гуруҳга бўлинган: сака-хаумоварка, сака-тиграхауда, сака-тиай-пара сўғдам ва сака-тиай-дарайё.

Ахамоний подшоларига тегишли бўлган энг муҳим ёзувлар - Беҳистун ёзувлари бўлиб, улар Доро I буйруғига кўра, қояга ўйиб ёзилган (бу қоя Кармон-Ҳамадон йўлида жойлашган).

Нақши Рустам, Суза, Ҳамадон ёзувлари ҳамда Доро I ҳайкалидаги ёзувлар шу подшоҳ ҳукмронлик қилган йилларга мансубдир. Бу ёзувларнинг барчаси қадимги форс, элом ва аккад тилларида битилган. «Девларга қарши» Ксеркс даври ёзувлари (мил. авв. 486-465 й.) ҳамда Артаксеркс III (мил. авв. 359-358 й.) ёзувлари бир мунча кейинги даврга тааллуқлидир. Шунингдек, Ур ва Урукдан топилган, аккад тилида битилган Кир II (мил. авв. 559-530 й.) қисқа матнлари, Куддусдаги ибодатхонанинг тикланиши тўғрисидаги қадимги яҳудий ва оромий тилларида битилган.

Қадимги форс ёзувлари турли хилдаги тарихий тадқиқотлар учун катта аҳамиятга эга бўлиб, бу соҳада кўплаб тадқиқотчилар асарлари мавжуд.

Солиқ тўловчилар вилоятларнинг умумий рўйхатини ҳисобга олмаган ҳолда (Доро I ва Ксеркс ҳукмронлиги давлари) бу ёзувлар, асосан Ўрта Осиё ўлкалари тўғрисида жуда ҳам кам маълумот беради.

Милоддан аввалги V-IV асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихи, қадимги юнон тарихшуносларининг диққат марказига тушиб қолган. Бу борада Ўрта Осиё халқлари тўғрисида маълумотлар берувчи Геродотнинг «Тарих» китоби айниқса қимматлидир. Бу муҳим ва дунёда машҳур асарда Геродот Бақтрия, Бақтра, бақтрияликлар, сак-массагетлар, сўғдлар, хоразмликларни тилга олиб, уларни моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Ўрта Осиё тўғрисида маълумотлари турли масалалар билан бирга бевосита юнон-форс урушларига бориб тақалади. Форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари ҳамда Акес - Амударё дарёсининг сувларидан фойдаланиш тўғрисидаги манбалар бундан мустаснодир.

Бошқа бир юнон тарихшуноси Ктесий Кичик Осиёдаги Книд шаҳридан бўлиб, милоддан аввалги 414 йилдан бошлаб, аҳамонийлар подшоси Артаксеркс II саройида табиб вазифасини бажарган. Ктесийни қадимги Шарқ тарихи жуда қизиқтирган, шунинг учун ҳам у қадимги вилоятлар ва шаҳарлар тўғрисида анча маълумотлар тўплаган. Айниқса юнон тарихшуносини Ҳиндистон ва Бақтрия қизиқтирган. Шунинг учун ҳам Ктесий ўзининг «Персика» деб номланган асарининг катта бир қисмини бақтрияликлар тарихига бағишлаган.

Ктесий Бақтриянинг шаҳарлари, унинг мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган пойтахти ҳақида, шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида ҳикоя қилади: «...Нин бақтрияликларга қарши ҳарбий юриш қилган. У Бақтриянинг мустаҳкам қалъалари, аҳолисининг кўп сонлиги ва жасурлиги ҳақида хабардор бўлиб, ўзига бўйсундирган халқлардан кўп сонли кўшинларни йиғиб олган. Уларга сардор бўлиб, Нин Бақтрия юртыга бостириб кирган, аммо вилоятдаги хилма-хил тор тоғ-дараларидан ўтиш учун у ўз кўшинларини бир неча қисмларга бўлишга мажбур бўлган. Бақтриядаги йирик шаҳарлар орасида, машҳур Бақтра номли шаҳар бўлган. Бу шаҳар мамлакат пойтахти бўлиб, мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда ички қалъа - подшо саройи алоҳида ажралиб турган».

Бақтранинг оссирияликлар томонидан қамал қилиниши тўғрисида яна бир юнон тарихшуноси Ксенофонт ҳам маълумот беради. Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳар ва манзилгоҳлари тўғрисида қадимги юнон муаллифлари асарларида маълумотлар учрамайди. Мавжуд шаҳарлар уларга номаълум бўлган бўлса керак.

«Авесто»нинг энг қадимги қисмлари, аҳамонийлар ёзувлари, Геродот, Ктесий ва Ксенофонт асарлари Ўрта Осиё тўғрисидаги

ёзма манбаларнинг илк турлари ҳисобланиб, Ўлкамиздаги аҳоли, вилоятлар, алоҳида жойлар ва дарёлар номларини, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузум тўғрисидаги маълумотларни, аҳамонийлар подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари, қадимги халқлар турмуши, дини, маданияти ва бошқа ёритувчи маълумотларни ўз ичига олади.

Археология манбалари. Ўрта Осиё илк темир даврига оид моддий маданият ёдгорликларига ниҳоятда бойдир. Ўлкада кенг қўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида топиб текширилган қишлоқ ва шаҳар харобалари қадимий маданий ўчоқлар бўлиб ҳисобланади. Қуйи Мурғоб, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида, Хоразм ва Фарғона водийларида илк темир даврига оид жуда кўп ёдгорликлар борлиги маълум бўлди.

Энг қадимги темир буюмлар Ўрта Осиёдаги 22 га ёдгорликлардан топилган бўлиб, улар асосан Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистоннинг жанубидаги топилмалар - темир пичоқ, ўроқ, ҳарбий ва рўзгор буюмларидан иборат бўлиб, Ўрта Осиёда темирчилик кашф этилиши ҳақидаги тасаввурларимизни анча кенгайтиради.

Милoddан аввалги I минг йилликнинг бошларига оид ёдгорликларидан Жанубий Туркменистонда Ёзтепа, Арвалитепа, Учтепа, Сурхондарёда Кучуктепа, Бандихон ва Қизилтепа, Қашқадарёда Сангиртепа, Узунқир ва Ерқўрғон, Зарафшон воҳасида - Афросиёб ва Кўктепа, Фарғона водийсида Далварзин, Чуст, Бозтепа ва бошқалар ҳисобланади. Шу даврга оид хом ғиштдан ва пахсадан қурилган бинолар, меҳнат қуролилари, хунармандчилик буюмлари ва бошқа топилмалар Ўрта Осиёда моддий маданият юксак даражада бўлганлиги ҳақида далолат беради.

Милoddан аввалги VII-IV асрларга мансуб Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна ерларида топиб текширилган археологик ёдгорликларнинг ўзи 350 тадир, қадимги Хоразм ерларида 200 дан ортиқ илк темир даври қишлоқ ва шаҳар харобалари топиб текширилган. Улар суғорма деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли маданиятидан далолат беради.

Қадимги кўчманчилар тарихини ўрганишда Қуйи Сирдарёда жойлашган Тагискен мақбараларига эътибор бериш лозим (милoddан аввалги IX-VII асрлар). Улар хом ғиштдан бино қилинган тўртбurchак, ҳалқасимон мақбаралардир.

Сақларнинг ёдгорликлари қуйи Зарафшон, Амударё, Орол денгизи атрофида, Помир ва Тангритоғ худудларидан топилган. Улар асосан мазор-қўрғонлардан иборатдир. Топилмалар орасида бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қуролилар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуролилари ва сопол идишлар учрайди. Помирдаги Оқбейт,

Томди ва Аличур, Фарғонадаги Дашти Ашт, Қуйи Сирдарё Уйгарак ёдгорликлари қадимги кўчманчилардан қолган мозор-қўрғонлар ёки катта жамоа қабристонларидир.

Моддий маданият ёдгорликлари Ўрта Осиёда хунарманчилик, қурилиш ва меъморчилик қай даражада тараққий қилганлигини, хўжалик ҳаётининг турли томонлари, турмуш ва ижтимоий муносабатларни ўрганишга имкон беради. Топилган археологик ёдгорликлар муҳим тарихий аҳамиятга эга. Моддий маданият манбалари орасида меҳнат қуролилари (пичоқ, ўроқ, болта), қуллолчилик буюмлари ва турли хил идишлар, яроғ аслаҳалар (қилич, ўқ ва найза учи, дубуға, ханжар) ва бошқа буюмларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Илк темир даври моддий манбалари ишлаб чиқариш ва иқтисодий жараёнларнинг ривожланганлиги тўғрисида аниқ равишда маълумот беради.

Ўрта Осиё ёдгорликлари (Афросиёб, қадимги Марв, Қизилтепа, Ерқўрғон, Узунқир, Кўзалиқир)да ўтказилган қазилар натижасида топилган моддий манбалар марғиёналиклар, бақтрияликлар, хоразмликлар ва сўғдлар тарихини чуқур ўрганишга имкон бериб, қўшни мамлакатларнинг халқлари билан ўзаро муносабатларини аниқлаш имконини яратади.

Археологик қазилар натижасида маданий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган энг қадимги шаҳарларнинг харобалари топилди. Савдо йўллари ёқасида жойлашган Афросиёб (Мароканда), Узунқир, Кўктепа, Қизилтепа, Ерқалъа ва бошқалар қалин мудофаа деворлари билан ўралган бўлиб, шаҳар ичкарасидан турли қурилишлар топилган.

Аҳамонийлар даврига мансуб «Амударё хазинаси» ҳақида ҳам алоҳида айтиб ўтиш керак. Бу хазина 1877 йилда Жанубий Тожикистондаги Кубадиён беклиги ерларида топилган (ҳозир Лондондаги Британ музейида сақланмоқда) ва 180 та заргарлик зеб-зийнат буюмларидан иборат бўлган. Улар юксак даражада ишланган санъат буюмларидир. Амударё хазинасида Эрон ва қадимги Юнонистон шаҳарларида зарб этилган кумушдан ва олтиндан ишланган танга пуллар ҳам бор.

Тарихий география. Қадимги юнон ва рим муаллифлари Ўрта Осиё вилоятлари (Бақтрия, Сўғдиёна) чегаралари тўғрисида ёзиб кўрсатганда, тарихшунослар маҳаллий элатларнинг аралаш жойлашуви вазиятини ҳисобга олмаганлари каби, турли вилоятларнинг ўзига хос географик хусусиятлари ҳамда халқларнинг худудий ёйилиши турларини аниқ белгилаб беролмаганлар. Геродот маълумотларида «Бақтрия халқи» тушунчаси маълум бир этник бирликни билрлаштирган бўлиши мумкин. Аммо бу бирлик ягона этнос -

халқни бирлаштирганми ёки бир неча элатларни бирлаштирганми, бу нарса ноаниқ.

Ўрта Осиёда энг қадимги халқларнинг алоҳида шаклланиши ва этник худудларнинг ажрала бошлаш масаласи жуда мураккаб илмий муаммо ҳисобланади. Бунинг сабаби, ёзма манбаларда қадимги халқларнинг ажрала бориш жараёни аниқ кўрсатилмаганидир.

«Халқ» маъносини берувчи «этнос» сўзи Геродотнинг «Тарихи»да жуда кўп учрайди (тадқиқотчилар ҳисобига кўра, тарихчи бу сўзни 145 марта ишлатган ва фақат икки жойдагина бу сўз Бақтрияга нисбатан ишлатилади). Бақтрия, бақтрияликлар (ёки Сўғдиёна, сўғдийлар) номлари ёзма манбаларда босқинчиларга (Кир II, Искандар) қарши турган халқлар ёки давлатнинг бир қисми бўлиб назарда тутилган.

Ўрта Осиёда аҳоли жойлашган вилоятларнинг номлари турли даврларга оид ёзма манбаларда сақланиб қолган. Биз кўриб чиқётган худудлар юнон-рим муаллифлари асарларида Марғиёна, Бақтриёна, Хорасмия, Сўғдиёна бўлса, шунга мос равишда қадимги форс ёзувларида Марғуш, Бақтриш, Хваразми, Сўғда «Авесто»нинг энг қадимги қисмларида тилга олинган Моору, Баҳди, Хваризам ва Сўғдадир.

Қадимги форс ёзувларини ўрганиш асосида Ўрта Осиёнинг сиёсий тарихи тўлароқ тадқиқ қилинди. Қадимги форс ёзувларида Ўрта Осиё ўлкалари сатрапликларининг санаб ўтилиши, уларни ахамонийлар томонидан босиб олиниши аниқ кўрсатиб берилади, лекин ушбу ўлкаларнинг чегаралари ва тарихий географияси тўғрисида етарли даражада маълумотлар йўқ.

Ёзма манбаларда Ўрта Осиё вилоятларининг номларини келтирилиши маълум изчилликка эга бўлсада, уларнинг тартиб саналари турличадир:

Мамлакатлар	Яшт	Видевдат	Ахамонийлар ёзувлари		
			Бехистун	Суза	Нақши Рустам
Марғиёна	3	3	йўқ	йўқ	йўқ
Бақтрия	йўқ	4	16	6	5
Сўғдиёна	5	2	17	7	6
Хоразм	6	йўқ	15	11	7

Аҳамонийлар ёзувларида (Геродотнинг «Тарих» асарида ҳам) Марғиёна мустақил вилоят сифатида ажратилмаган. Сўғд эса шу манбаларда чекка вилоят сифатида кўрсатилади. «Авесто»нинг Видевдат китобидаги рўйхатда Бақтриянинг Сўғддан кейин тилга олинishi қадимги форс ёзувларида Сўғднинг ҳар доим Бақтриядан сўнг санаб ўтилиши, улар орасида ҳудудий чегара бўлган бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Лекин, Геродот, Ксенофонт ва Ктесий бу вақтга келиб, нафақат Ўрта Осиёдаги халқларнинг аниқ жойлашуви, балки уларнинг умумий ҳудудий чегараларидан ҳам беҳабар бўлган бўлсалар керак.

Македониялик Александрнинг юришлари тарихий географиянинг долзарб муаммоларини ҳал қилишда асос бўлди. Манбалар шу нуқтаи назардан ҳозирги тарихий адабиётларда етарли даражада ёритилган.

Юнон даври ёзма манбаларида, Марокандага юриш қилаётган Александр қўшинлари йўлида Амударё Бақтрия ва Сўғд ўртасидаги чегара сифатида кўрсатилган. Окс-Амударёдан шимолроқда сўғдийлар ерларининг жойлашганлиги тўғрисида далиллар учрамайди. Страбон «Окс дарёси Бақтрия ерларини Сўғдиёнадан ажратади» деб ҳисоблаган. Унинг фикрига кўра, Бақтрия Арёя чегараси бўйлаб, шимол йўналишида Марғиёна ва Сўғдиёна оралиғида бўлиб, Окс-Амударёдан жануб томонда жойлашган.

Бу манбалар аҳамонийлар даври маълумотлари билан тўғри келади. Чунки бу ёзувларда Бақтрия, Сўғд билан Арёя ёки Сўғд билан Парфия оралиғида жойлашган деб таъкидланади. Аммо қадимги форс манбаларида Ўрта Осиё вилоятларининг чегаралари ҳақида аниқ маълумотлар йўқ.

Қадимги юнон тарихшуноси Аррианнинг ёзишига кўра, Окс дарёсидан ўтиш билан Сўғдиёна ерлари бошланган. Страбон маълумотларида Сўғдиёна чегаралари анча кенг бўлиб, муаллиф Сўғдиёнани «Бақтриядан юқорида, шарқий йўналишда» Окс ва Яксарт оралиғига жойлаштиради. У ҳолда Сўғд таркибига Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, манбаларда тилга олинмаган ва номсиз қолаётган Вахш, Кофирниҳон ва Сурхон водийларини киритиш мумкин. Аммо ушбу дарёлар воҳалари тарихий ва географик жиҳатдан Бақтриянинг таркибида бўлиб, унинг шимолий қисмида жойлашганлар.

Қадимги муаллифларнинг Ўрта Осиё жанубидаги халқларнинг жойлашуви ҳамда тарихий вилоятларнинг ҳудудий чегаралари тўғрисидаги тасаввурлари бир мунча умумий бўлган. Римлик тарихчи

Курций Руфнинг битта гапи бунга мисол бўлади: «Танаис (Сирдарё) бақтрияликларни скифлардан ажратиб туради», ёки тарихчи яна шу нарсани таъкидлайдики, бақтрияликлар «урушқоқ скиф қабилаларидан анча узоқ бўлмаган жойларда яшайди».

«Авесто»нинг энг қадимги қисмлари Сўғдиёнага таъриф бериб, мамлакатни иккита номда ажратиб кўрсатади - Сўғда ва Гава Сўғда. Бу далил Сўғда «мамлакати» яна Гава сингари алоҳида вилоятларга бўлинишидан далолат бермасмикан ёки Гава, Сўғданинг энг қадимги номини ташкил этганми?

«Авесто»нинг мамлакатлар рўйхатида биринчи навбатда тилга олинаётган Арёшайёна, Арёнам Вайжони - бу кенг ҳудудда жойлашган ўлка деб тушуниш мумкин. Видевдат китобнинг махсус бобида Арёнам Вайжо Ванхви Даити дарёси атрофида жойлашган деб эълон қилинган. «Қиш у ерда ўн ой давом этади, ёз икки ой, қиш ойларининг сувлари совуқ, ерлари совуқ, ўсимликлари совуқ, қишнинг охирида у ерда катта тошқин сув пайдо бўлади».

Ванхви Даити дарёси бизга номаълум бўлиб, у ҳақида - бу йирик серсув дарё деб фарз қилиш мумкин. Арёнам Вайжо иқлими баланд тоғли вилоятлар табиатига яқин бўлиб кўринади. Аммо Арёнам Вайжонинг географик чегаралари тўғрисида «Авесто»да аниқ маълумотлар йўқ.

Худди шундай вазият Ўрта Осиё кўчманчи элаларининг тарихий географиясини ўрганишда такрорланади. Геродот массагетларнинг ҳудудий жойлашуви ҳақида бундай ёзади: «Бу массагетлар жасур ва беҳисоб қабиладир. Улар шарқда, куёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида жойлашганлар... Аракс дарёси Матийёна тоғларидан бошлаб оқади». Аракс - бу Амударё, Матийёна тоғлари Геродотнинг тушунишича, Помир ёки Ҳиндикуш тизмаларидир, чунки тарихчининг айтишича, Матийёна тоғларидан Ҳинд дарёси ҳам бошланади.

Аҳамонийлар ёзувлари сакларнинг янаш жойларини денгиз ва дарёлар билан боғлайди. Катта серсув дарё ёнида (Амударё) «чўққи қалпоқ кийиб юрган» кўчманчилар, «денгиздан нариги ёғдаги саклар» тўғрисида ҳам манбаларда маълумот бор.

Сўнгги йиллар илмий адабиётларида Ўрта Осиё қадимги вилоятларининг ҳудудий чегаралари тўғрисидаги баҳс-мунозаралар яна жонланиб кетди.

Айниқса, Бақтрия ва Сўғдиёна чегаралари тўғрисидаги мавзу энг долзарб масала бўлиб, бу муаммони ҳал қилиш учун олимлар махсус тадқиқотлар олиб боришган.

Юнон-рим тарихчилари ҳудудий чегараларни Ўрта Осиёдаги йирик дарёлар бўйича кўрсатиб беришлари анъанасига аниқ фикр билдириш мумкин. Бундай анъана маҳаллий аҳолининг яшаш ерлари ва вилоятларнинг чегаралари тўғрисида қадимги тарихшунослар аниқ ва тўла тасаввурга эга бўлмаганлари ҳақида далолат беради. Шунинг учун ҳам юнон-рим тарихчилари ҳудудий чегараларни дарёлар бўйича ажратганлар.

Аракс, Окс ёки Амударёни чегара сифатида кўрсатганда, «дарё маданий чегара» ва «дарё маъмурий ёки сиёсий чегара» сифатида таъкидлаш мумкин. Баъзи бир олимлар фикрича, Амударё кўп ҳолларда ҳудудий-сиёсий чегара вазифасини бажарган бўлсада, вилоятлар ўртасида ҳеч қачон маданий чегара бўлмаган. Бу фикр билан тўла қўшилиб бўлмайди, чунки турли даврларда, аҳамонийлар даври ёки антик даврда Амударё давлатлар ўртасидаги чегара вазифасини бажармаган.

Қадимги замонларда Амударё бўйидаги замонавий Карки шаҳри атрофидан бошлаб ҳеч ким яшамайдиган ёки жуда кам аҳоли яшайдиган «ҳеч кимга қарашли» бўлмаган бепоён даштлар ва чўллар бошланган. Бундай «чегаралар» - ҳудудлар юзлаб километрларга чўзилган. Шунинг учун ҳам бу ерлар ёзма манбаларда бевосита сўғдийларга қарашли деб кўрсатилган.

Сўғдиёна ҳудуди аҳамонийлар даврида ва бундан қадимроқ замонларда Амударёдан ўтиш билан бошланмаган, чунки Қашқадарё воҳасида тошиб текширилган ўтроқ сўғдий аҳолининг қишлоқ харобалари Амударёдан анча олис масофада жойлашган. Шунинг учун ҳам Сўғдиёна билан Бақтрия ўртасидаги ҳудудий чегаралар Амударёдан (айниқса, ҳозирги Термиздан Каркигача бўлган ерларда) ўтмаган бўлиши керак.

Ўтроқ аҳоли яшовчи вилоятлар ўртасида чегара вазифасини табиий географик омил сифатида чўллар ва тоғлар бажарган. Кўп ҳолларда чўл ва тоғлар этник чегараларда аралаш жойлашув ерларга айланиб қолганлиги тасодиф бўлмаса керак. Ҳисор, Бойсун ва Кўҳитоғ тизмалари Бақтрия ва Сўғд ўртасидаги табиий чегара бўлган.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги Хоразм ҳудуди ўрта Амударё оқимидан бошлаб Орол денгизигача ерларни ўз ичига олган, Бақтрия ерлари - бу Афғонистоннинг шимоли-шарқи (Балхоб, Кундуз, Панж, Бадахшон воҳалари), Жанубий Тожикистон (Кифирниҳон, Вахш, Панж воҳалари), Сурхондарё вилояти.

Бақтриянинг ҳудудий чегаралари: жанубда - Ҳиндиқуш тизмаси, шимолда - Ҳисор тоғлари, шарқда - Помир, ғарбда - Амударё-

нинг ўрта оқими ҳисобланади. «Бақтрия» номи Бақтра дарёсидан олинган (ҳозирги Балхоб).

Сўғдиёна - ҳозирги Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларидир. Сўғдиёнанинг географик чегаралари: ғарбда Бухоро воҳасидан шарқда Ҳисор тоғлари бўйлаб, жанубда Қашқадарё ва Кўҳитоғ оралиғида, шимолда эса Нурота тизмаларига бориб тақалган.

Марғиёна - Туркманистон жанубидаги Мурғоб воҳаси, Парфия - Туркманистоннинг жануби-ғарби, Эроннинг шимоли-шарқи. Ўрта Осиё ўтроқ вилоятларининг қўшни ерларида кўчманчи сак-массагетлар қабилалари яшаган (Помир, Тангритоғ, Жанубий Қозоғистон, Тошкент, Сирдарё вилояти, Қўйи Зарафшон, Қўйи Амударё ва Сирдарё, Орол денгизи атрофлари).

Маданият, иқтисод ва ижтимоий тузум. Милоддан аввалги VII-VI асрларга мансуб моддий манбалар Ўрта Осиё маданияти тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм ва Марғиёна тупроғида атрофи деворлар билан ўралган уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари, айрим катта-катта қалъалар топиб текширилган (Қизилтепа, Бандихонтепа, Ерқўрғон, Узунқир, Афросиёб, Кўктепа, Кўзалиқир, Ерқалъа). Бу ёдғорликлардан қадимги уй-жойлар, саройлар, кулолчилик ва металлчилик устаноларининг қолдиқлари қазиб очилган.

Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида Афросиёб, Узунқир, Қизилтепа, Кўктепа, Ерқўрғон каби дастлабки шаҳар марказлари раванқ топган. Ушбу шаҳарларда бинокорлик, хунармандчилик ва савдо юксак даражада ривожланган.

Сурхондарёдаги Қизилтепанинг шимоли-ғарбий қисмида қўрғон қолдиқлари жойлашган. Қўрғоннинг баландлиги ҳозир ҳам 10 метр келади. Паҳса ва хом гишт билан ўралган шаҳар деворлари қалин ва мустаҳкам бўлиб, мудофаа деворларининг ўртасида аскарлар юриши учун маҳсус йўлак ўрнатилган. Шаҳар деворлари устига ўқ отиш учун мудофаа буржлари қурилган. Деворларда ҳар икки метрда шинаклар қолдирилган.

Қизилтепа атрофида тўртбурчак шаклида қурилган қадимий уй-қўрғонлар қолдиқлари топилган (Қизилчатепа). Улар паҳса деворлар билан ўралган ва хом гиштлардан қурилган уй-жой, хўжалик хоналари, ошхоналардан ҳамда ички ҳовлидан иборат. Паҳса деворлар билан мустаҳкамланган ташқи қисмда подахона бўлган.

Ёдғорликларда топилган бронза ва темирдан ясалган пичоқ ва ўроқлар, бронза идишлар ҳамда ўқ учлари, сопол урчуқлар ва идишлар, металл игна ва бигизлар қадимги вилоятларда хунармандчи-

лик - темирчилик, кулолчилик, туқувчилик ва тикувчилик гоят тараққий тошанлигини кўрсатади.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғлик жойларида яшаган саклар хужалигида чорвачилик, айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар қорамол, майда чорва ҳамда отни кўшлаб урчитганлар. Сакларнинг ёдгорликлари Қуйи Зарафшон, Амударё, Орол денгизи атрофида, Помир ва Тёншон тоғларида топилган. Улар асосан мазор-қўрғонлардан иборатдир. Топилмалар орасида бронза ва темирдан ҳарбий қурооллар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуроолари ва сопол идишлар учрайди. Сакларнинг мазор-қўрғонларидан от анжомлари топилган.

Помирда жойлашган Аличур, Томди ва бошқа ёдгорликлардан темирдан ясалган қиличлар топилган. Қурол дастасининг боши ёйсимон қайириб қўйилган. Кўчманчиларнинг мазор-қўрғонларида ҳарбий болталар, ханжарлар ва бронза ўқлари жуда кўп учрайди. Сакларнинг ўқлари баргсимон, икки ёни қиррали бўлган.

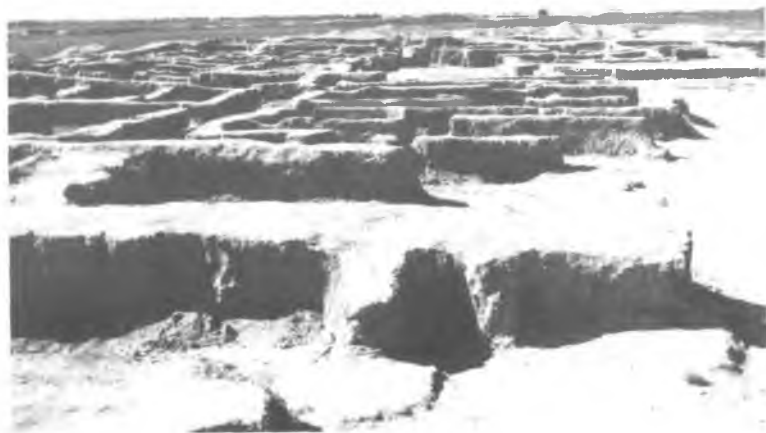
Сакларнинг от анжомлари, ўқлари ва ханжарлари скиф яроғ-аслаҳаларига ўхшаб, Шарқий Европа даштлари кўчманчи қабилаларининг ҳарбий қуроолари турларини эслатади. Бронзадан ишланган санъат буюмларида ҳам яқин хусусиятлар ва катта ўхшашлик бор. Илк темир даври кўчманчиларини кенг қамровли маданий алоқалар бир-бири билан боғлаб турган. Сакларнинг шаҳар харобалари топилмаган. Кўчманчиларнинг уй-жойи ертўла ва чайласимон уйлардан иборат бўлган. Йиллар давомида чорвадорлар янги, емхашак мул ерларга ва яйловларга кўчиб юрганлар. Ўтроқ ҳаёт улар учун муҳим вазифа бўлмаган. Қадимги юнон муаллифларининг маълумотларига қараганда, чорвадорлар кўчиб юрганда, уларнинг юк анжомлари араваларга ортилган.

Геродот бундай хабар қилади: «Массагетлар отда ва пиёда жанг қиладилар. Массагетларнинг яроғ-аслаҳалари найза, болта ва ўқ-ёйлардан иборатдир. Уларнинг барча нарсалари олтиндан ва мисдан ишланган. Болта, ўқ ва найза учлари мисдан ишланган, уларнинг ўз усти-бошлари олтин билан нақшланган... темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида умуман учрамайди, аммо олтин ва мис уларнинг ерларида жуда ҳам кўпдир».

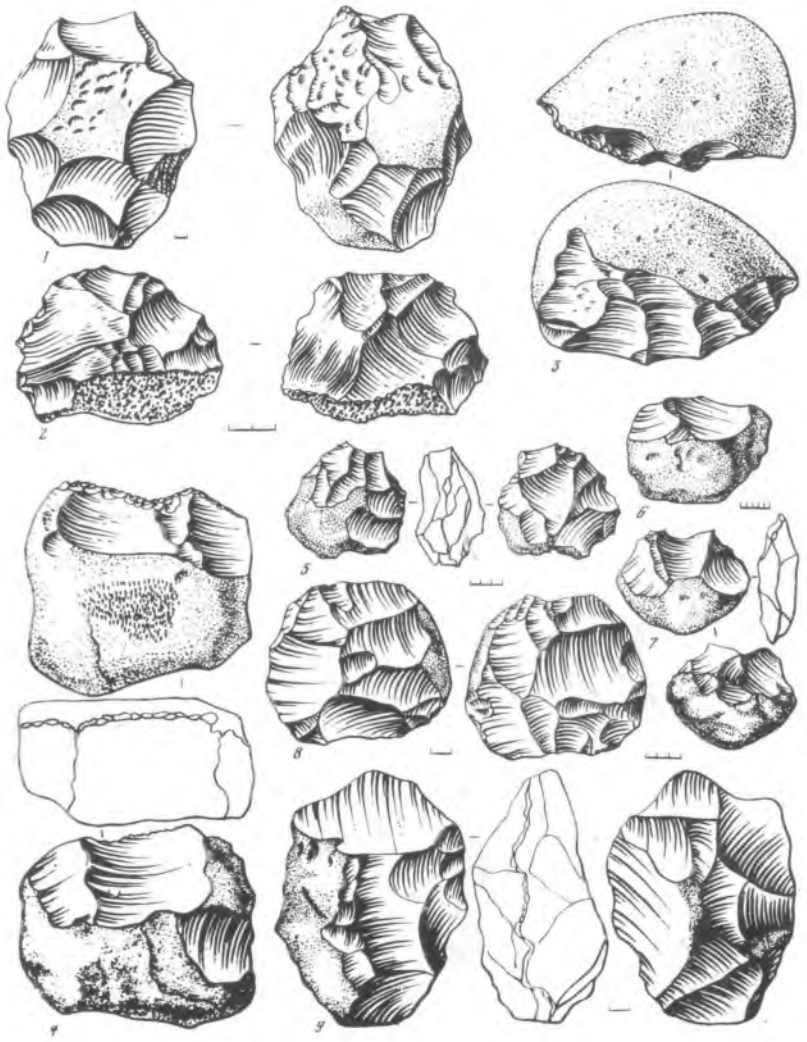
Ўрта Осиё даштларида чорвачилик айниқса катта аҳамиятга эга бўлган. «Авесто»да тилга олинган айрим қадимги қабилалар чорвачилик билан ҳаёт кечирганлар. «Авесто» китобларида қадимги чорвачилик ҳаёти ҳақида маълумотлар турли қисмларда сақланиб, бун-

1-расм. Қадимги шаҳар харобаларининг узоқдан кўриниши.

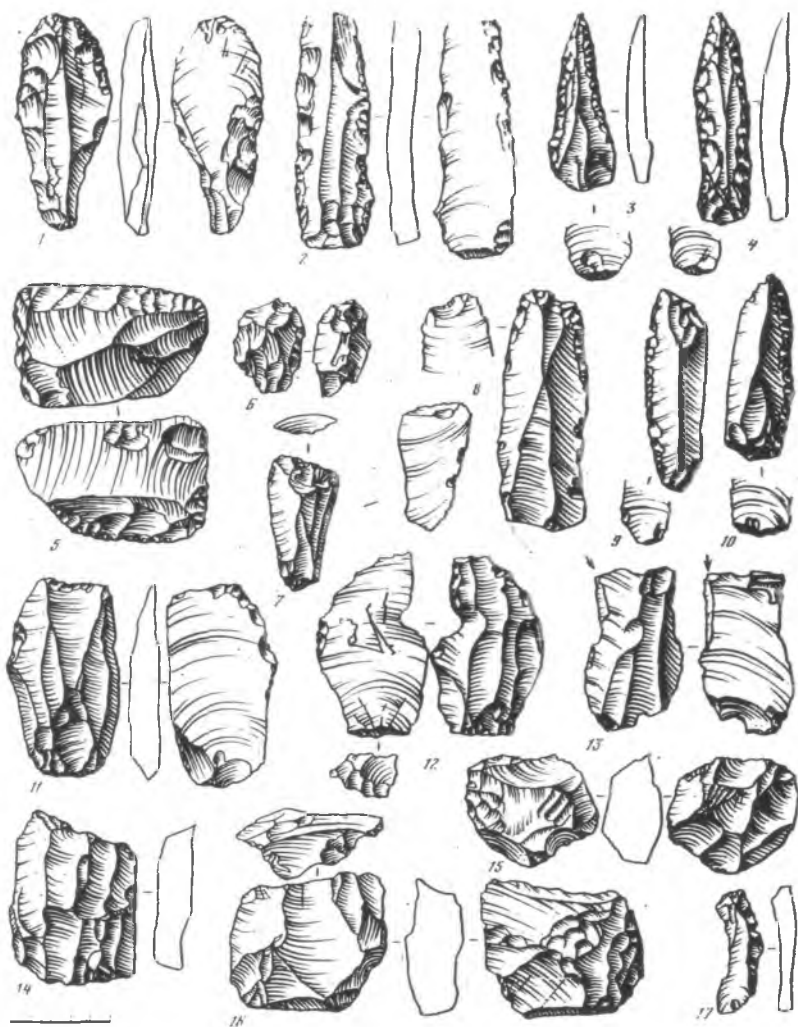

2-расм. Археологик қазув ишлари натижасида топилган уй-жойлар қолдиқлари.

3-расм. Илк палеолит даври тош қуроллари. Он Арча ва Кичик Қоратоғ маконлари.

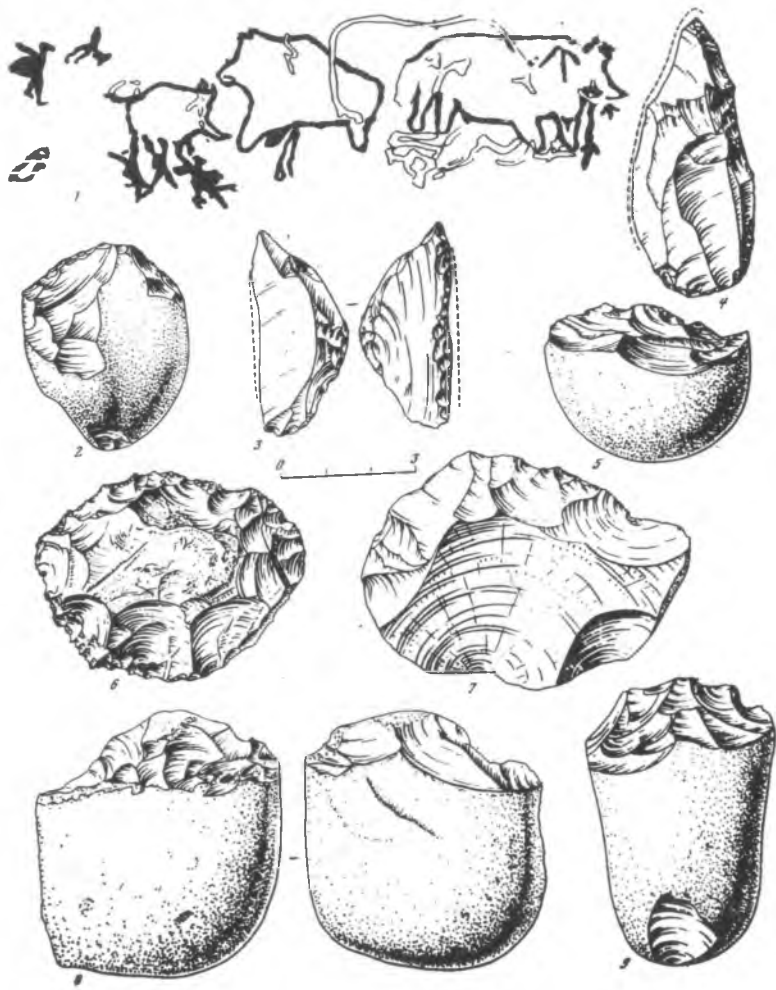

5-расм. Ўрта палеолит даври тош қуроллари.

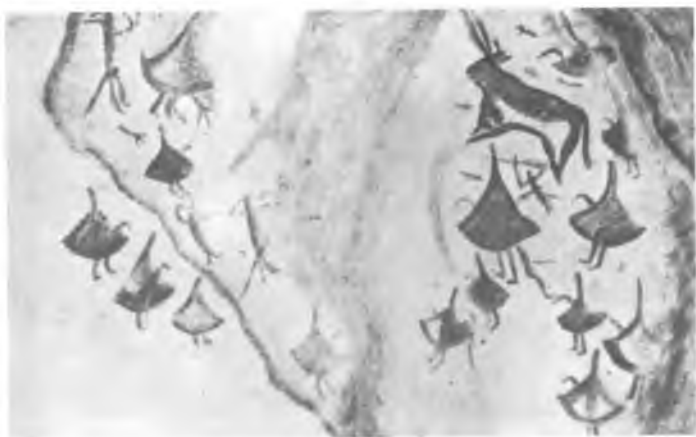

6-расм. Мезолит даври тош қуроллари.

7-расм. Мезолит, неолит даврига мансуб буюкли расмлар ва тош қуроллар.

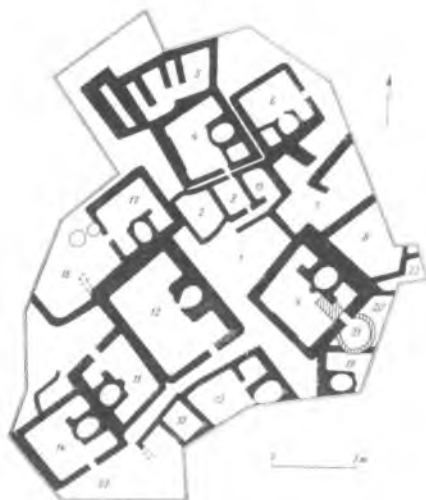

8-расм. Зараутсой тасвирлари.

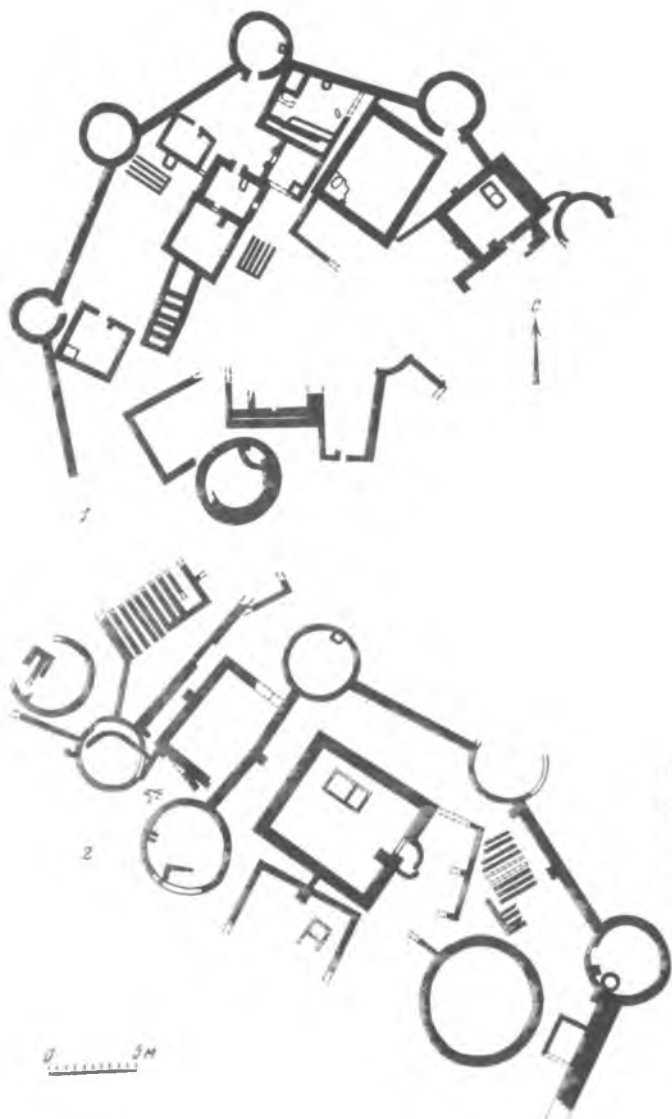
9-расм. Жойтун маданияти. Сопол идишлар парчалари.
Суяк ва тошдан ишланган қуроллар.

10-расм. Чағаллитепа. Неолит даври уй-жойларининг тузилиши.

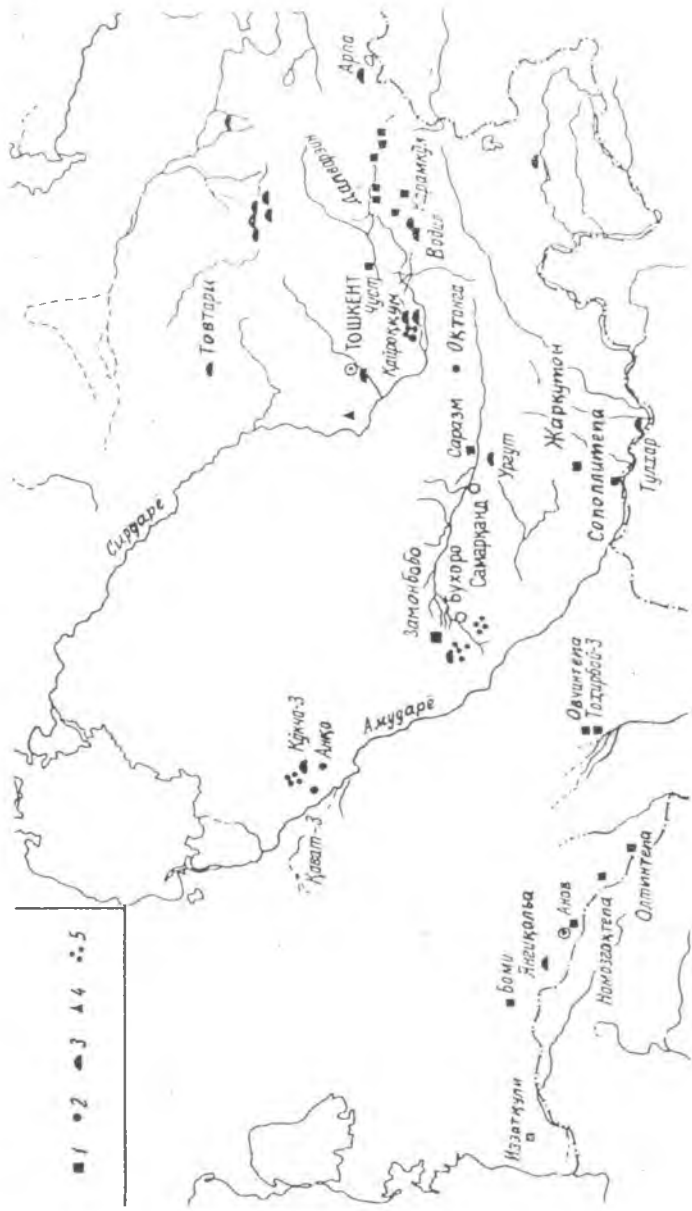
11-расм. Энеолит даври нақшли сопол идишлари.

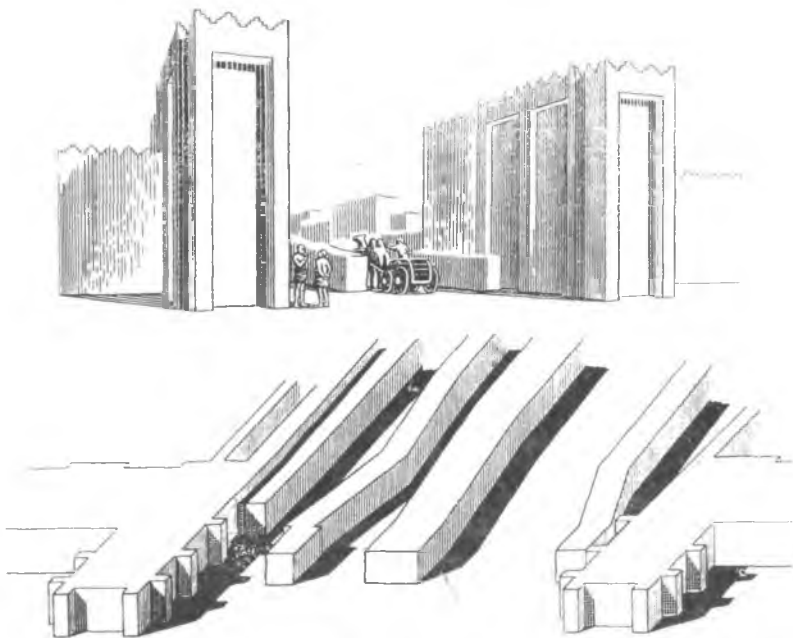
12-расм. Энеолит давридаги маконларнинг тузилиши.

13-расм. Энеолит даври ҳайкалчалари ва сопол идишлари.

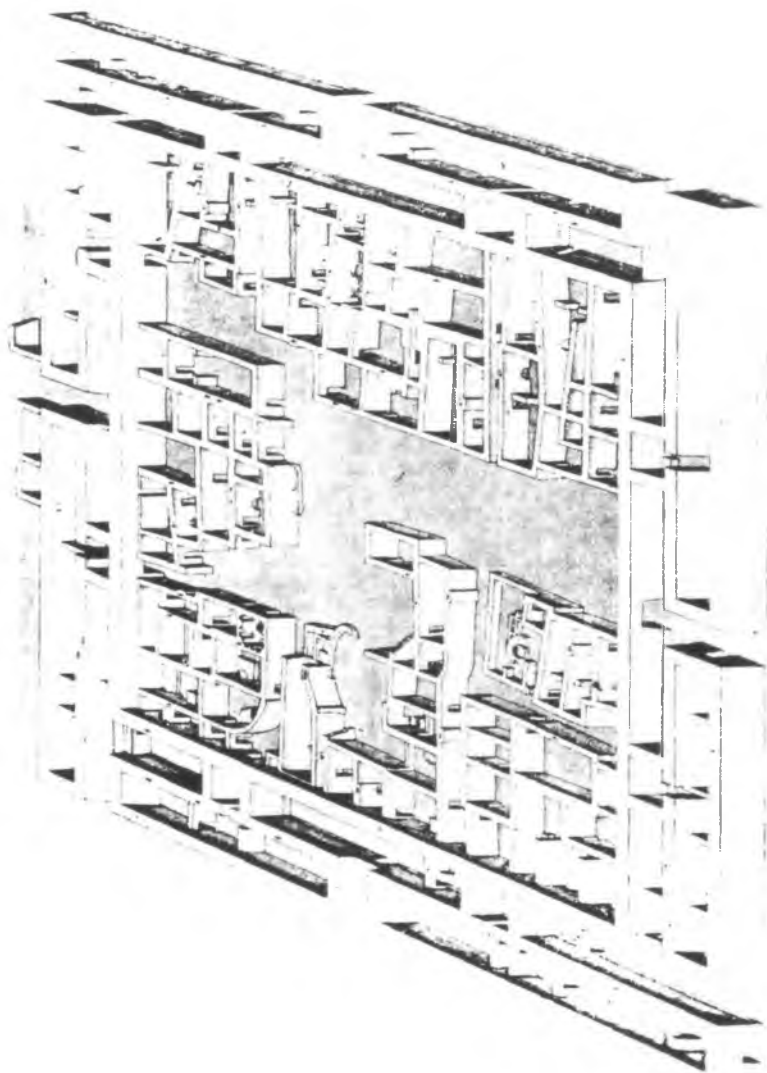
14-расм. Энеолит ва бронза даври ёдгорликлари (1-ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳлари, 2-chorвадор қабилалар манзилгоҳлари, 3-қадимги қабристон, 4-алоҳида топилмалар, 5-chorвадорлар манзилгоҳлари гуруҳи).

15-расм. Олтинтепа. Шаҳар дарвозаси. Милоддан аввалги II минг йиллик (тикланган).

16-расм. Бронза даври сопол идишлари.

17-расм. Сополлителя (тикланган).

18-расм. Бронза даври қабри. Жарқўтон, Сурхондарё.

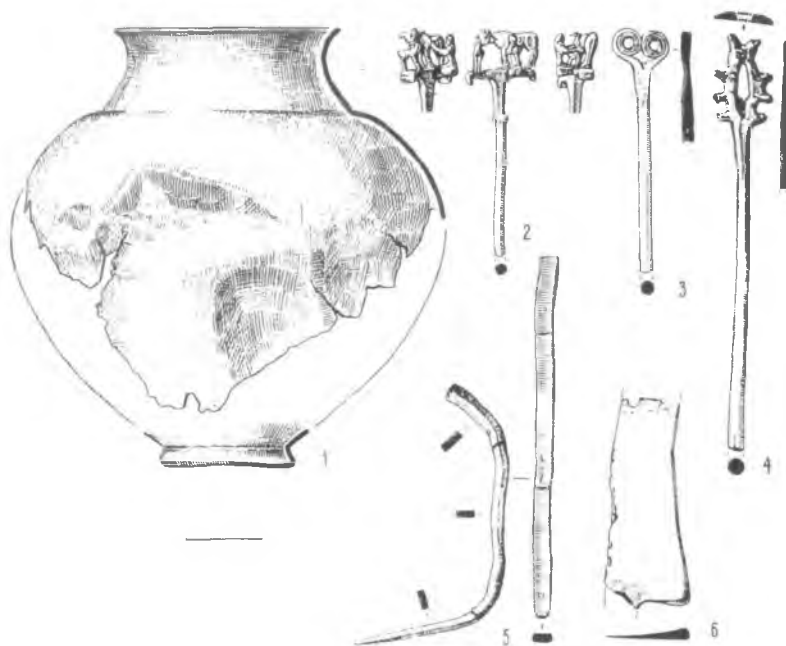

19-расм. Замонбобо кулбаси (тикланган).

20-расм. Бронза даври сопол идишлари.

21-расм. Фарғона. Ҳақ хазинаси буюмлари.

22-рasm. Олтиндан ишланган буқа боши җайкалчаси.

23-рasm. Сопол идишлар.
Тулхар мазор қўргони.

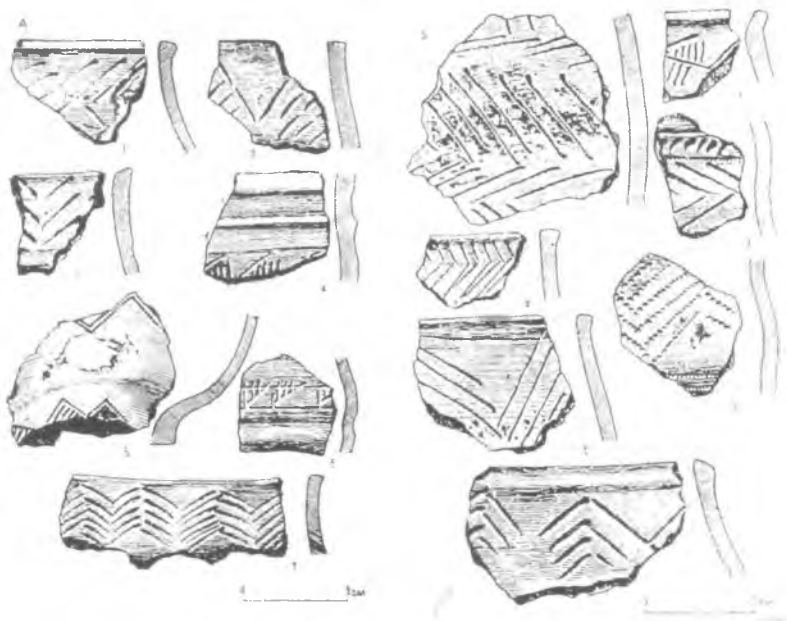
24-рasm. Бронза давридаги
одамнинг қиёфаси
(тикланган).

25-расм. Ярим ертўла уй-жойнинг қолдиқлари. Хоразм.

26-расм. Жанубий Тожикистон. Бронза даврига оид тошдан ишланган мунчоқлар.

27-расм. Дашт маданиятига мансуб сопол идишлар парчалари.

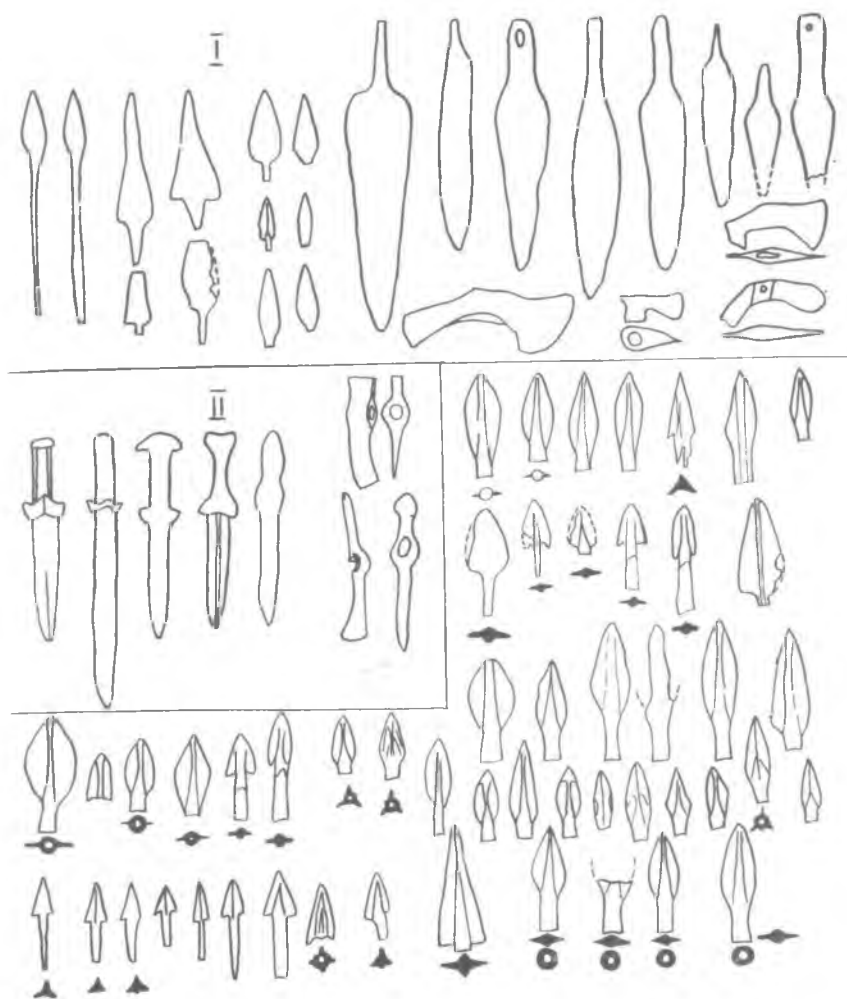
28-расм. Бронзадан ишланган ўқ ва найза учлари.

29-расм. Амударё хазинаси. Ўрта Осиё вакилининг тасвири.

30-расм. Фарғона. Чуст маданияти буюмлари.

31-расм. Ҳарбий қуроллар:

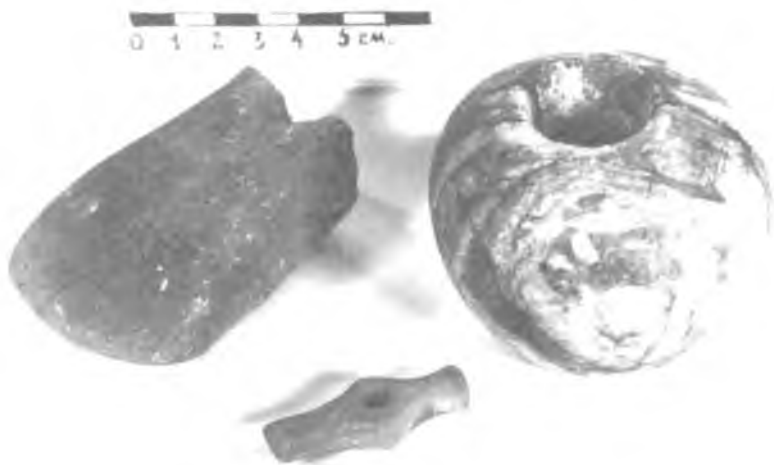
I. Бронза даври қуроллари.

II. Сак мазор-қўрғонлари топилмалари.

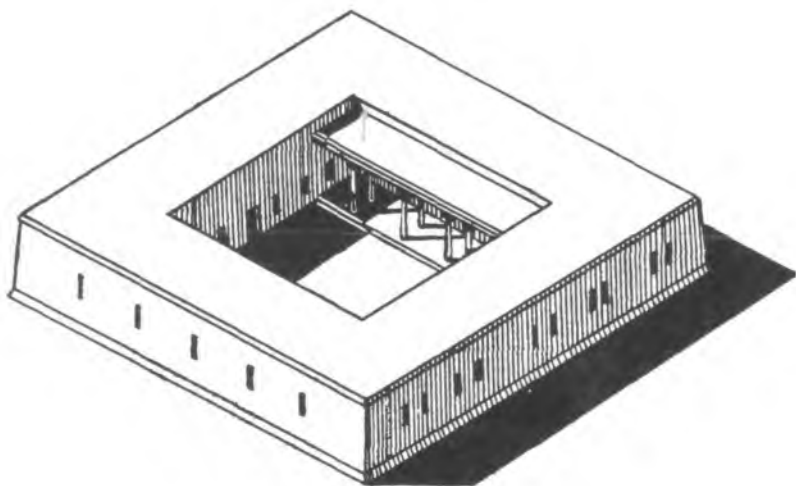
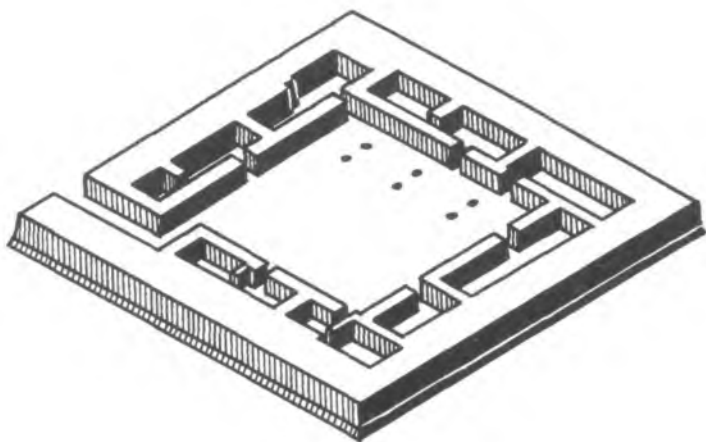
III. Қадимги Бақтрия ўқ учлари.

32-расм. Сопол парчасида илон тасвири.
Мил.ав. VIII-VII асрлар.

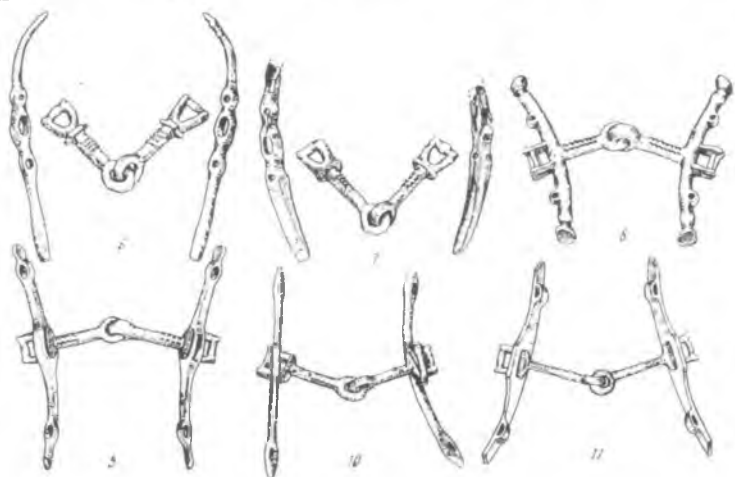
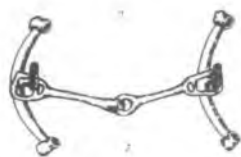

33-расм. Тошдан ишланган буюмлар.

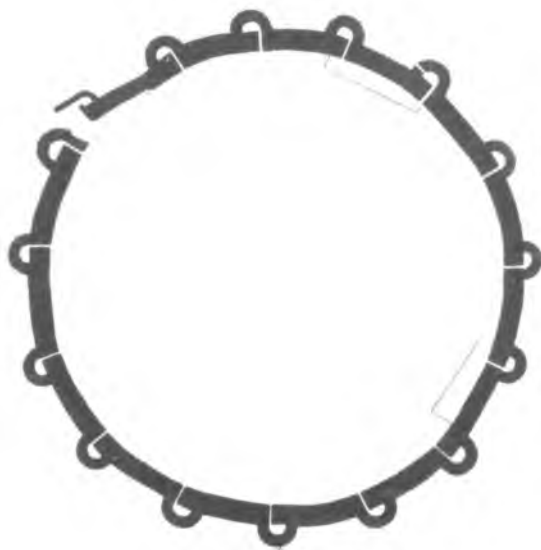

34-расм. Сурхондарё. Илк темир даври
уй-кўрғони (тикланган).

35-расм. От анжомлари. Мил. ав. VII-IV асрлар.
Уйгарак мазор қўрғони.

36-расм. Мил.ав.VII-VI асрга оид қалъа режаси.

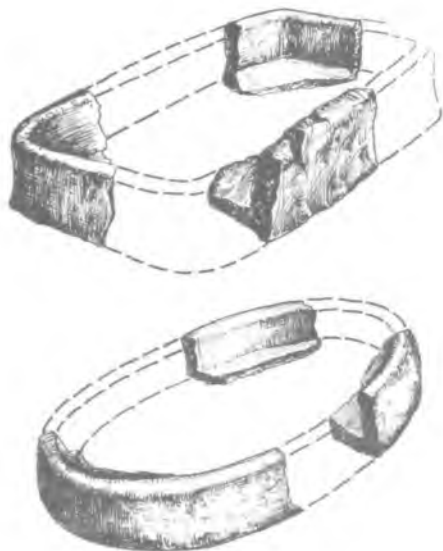
37-расм. Қизилтепа мудофаа буржи қолдиқлари.

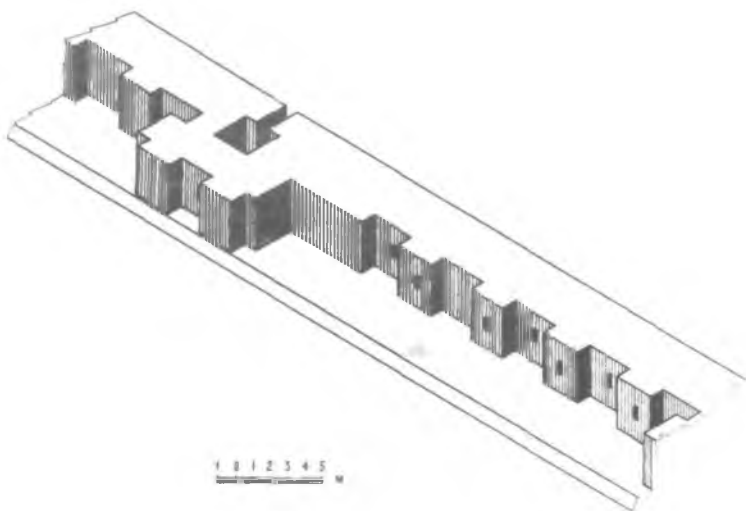
38-расм. Тош қуроллар. Мил. ав. VII-IV асрлар.

39-расм. Сугдиёна. Даратепа агрофидаги канал излари.

40-расм. Сурхон воҳаси. Олов учун ишлатилган махсус союл буюмлар парчалари.

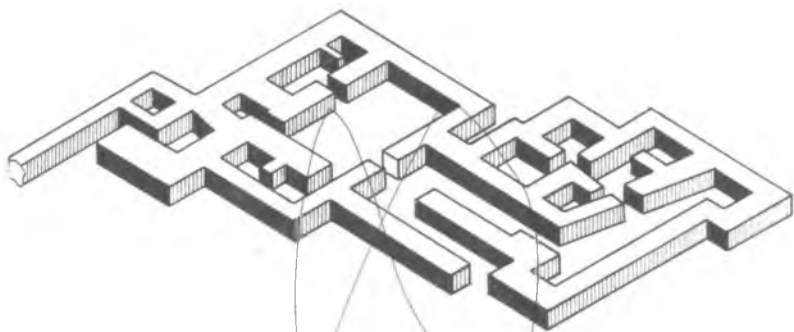
41-расм. Узунқир мудофаа деворлари (тикланган).

42-расм. Қадимги Бақтрия. Қизилтепа.
Ички қалъа-сарой харобалари.

43-расм. Амударё хазинаси.
Тамға сифатида ишланган узуклар.

44-рasm. Мил.ав. VI-IV аср уй-жойи қолдиқлари. Қизилтепа.

45-рasm. Аҳамонийлар даврига оид қадимги қишлоқ харобалари.

дай хабар қилинади: «Ахурамаздага мурожаат қилиб, пайғамбар айтурки: «Сен ўша, ким бизга ҳаёт манбаси чорвани дунёга келтириб, яратгансан»».

«Ахурамазда Арта ёрдами билан чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни яратган. Чорвага яхши эга керак. Ушбу ердаги чорва соҳибларига мен эркин юришни ва эркин ҳаётни таъмин қиламан».

«Биз Ахурамаздани улуғлаймиз, у чорвани, сув ва ўсимликларни, ёруғлик ва ерни яратиб, бошқа яхшиликларни ҳам вужудга келтирган. Ахурамазда яратган барча нарсанинг ичида биринчи ўринда чорва туради. Биз чорвага тинч ўтлов ва емиш таъминлашга қақирамиз».

«Авесто»нинг энг қадимги тўпламларида деҳқончилик ҳақида маълумотлар учрамайди. Видевдат қисмида деҳқончилик савоб иш деб ҳисобланган: «Ким агар сул ва унг қули, унг ва сул қули билан бу заминга ишлов берса, о Спитама Заратуштра, у ерга манфаат келтиради».

«Ахир кўпдан-кўп вақтдан бери шудгор қилинмаган ер қаноатланмайди, у қўшчи меҳнатидан эзгуликни кутади, шунингдек кўп вақтдан бери фарзанд кўрмаган гўзал ёш аёл ҳам эзгуликни эридан орзу қилиб кутади».

Хўжалик юритиш мақсадида деҳқонлар томонидан ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилган ҳолда қадимги «маданий хўжалик воҳалар» деб аталади. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш тизимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, экин экилмаган ерлар ва яйловлар мавжуд бўлган. Қадимги деҳқончилик туманларининг ривожланиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ бўлиб, бу муҳит уларни қадимги маданий-хўжалик туманлари деб ҳисоблаш имконини беради.

Ўрта Осиёда қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши турлича эди. Манзилгоҳларнинг сони ва ўзлаштирилган ерларнинг майдонига қараб, қадимги воҳалар бир неча гуруҳларга бўлинган: майда, майдони 1,5 кв. км туманлар ва йирик, майдони 35-50 кв. км бўлган воҳалар. Воҳаларнинг тузилиши ва уларнинг умумий майдони фақат аҳолининг сони ва унинг жойлашиш хусусиятларига эмас, балки суғорма деҳқончилик ҳудудлари ва суғориш тармоқларининг чегаралари билан ҳам узвий боғлиқ эди.

Милoddан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида аҳоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик хўжалиги жадал ривожланган. Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида

ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, даштларга нисбатан деҳқончилик учун қулай шароитга эга бўлган.

Ўрта Осиё илк темир даври маконларидан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган меҳнат қуроллари топишган. Ҳар бир йирик манзилгоҳларда ёки алоҳида уй-қўрғонларда ғалла туйғич, келисоп, ҳовончалар топишган. Ушбу қурооллар ҳар бир жамоанинг ишлаб чиқарув қуроллари таркибига кирган. Уй-қўрғонлар жамоаларининг асосий машғулотлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган.

Ўзбекистон ва Туркменистоннинг жанубидаги бронза ва илк темир даври манзилгоҳларидан арпа ва бугдой донлари қолдиқлари топишган. Қашқадарё воҳасида милоддан аввалги VIII-VI асрларга оид узум уруғлари топиб текширилган (Узунқир). Қадимги сўғдийлар йирик мевали узумлар (меванинг диаметри 18,5 мм.ни ташкил этган), шунингдек майда мевали узумлар (меванинг диаметри 10-14 мм) етиштирилганлар.

Ўрта Осиё турли воҳалари деҳқончилик хўжаликларида бошоқли экинзорлар (арпа, сули) катта аҳамият касб этган. Ҳисор ва Зарафшон тоғолди тизмалари кенг яйловларга эга бўлиб, чорвачиликнинг жадал ривожланиши учун замин яратган, бу эса лалмикор деҳқончилик билан ёнма-ён юз берган. Ўрганилаётган давр Ўрта Осиёнинг манзилгоҳларида қулолчилик ишлаб чиқарилиши ривожланиб, қулолчилик хумдонлари топишган.

Қадимги уй-жойларда кўп сонли сопол идишлар топишган. Арпа, бугдой, тарих донлари ва улар учун қавланган ўралар, ун ва бугдой сақлаш учун ишлатилган хумлар ва хумчалар жамоаларнинг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Ерни ҳайдаб деҳқончилик қилиш, сунъий суғориш ишларини кенг йўлга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, мевачиликни ривожлантириш - ҳаёт манбаи касби бўлиб қолган.

Айрим уй-қўрғонларда махсус устахоналар қолдиқлари топиб текширилган. Бу устахоналарда оила аъзолари уй рўзгорига керакли буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, топидан ишланган деҳқончилик қуроллари, (ўроқлар, ёрғучоқлар, ҳовончалар, қўлда ишланган қулолчилик буюмлари - сопол идишлар, чироғдон, урчуқ бошлари), бўйра ва тери тушамалари ва бошқалар - уй ҳунар касби маҳсулотлари бўлган.

Шаҳар марказларининг махсус ҳунармандчилик устахоналарида ишлаб чиқарилган сопол идишлар, металл қуроллари ва бошқа

ашёлар хўжаликда кенг ишлатилган. Жамоалар ўртасида айирбош-лаш ва савдо-сотик юксак даражада тараққий топган.

Аҳамонийлар давридан олдин Ўрта Осиёда танга пуллар номаълум бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқ жамоалари ўртасидаги савдо-сотик жараёнида «пул» вазифасини кулолчилик ва темирчилик буюмлари, озиқ-овқат маҳсулотлари ва чорва бажарган. Қишлоқ жамоаларида етиштирилган маҳсулотнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим жамоалар ўртасида истеъмол қилинган.

Ташқи савдода (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида) пул ўлчовини хомашё, қимматбаҳо ҳунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеб-зийнатлар), қимматбаҳо тошлар ҳамда олтин ва кумуш бажарган. Бақтрия тупроғида топилган Фуллул (Афғонистон) ва Амударё (Тожикистон) хазиналаридаги юқори санъат даражасида ишланган олтин ва кумуш буюмлари шундан далолат бериши мумкин.

Ўрта Осиёдан бошланган савдо йўллари қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Ктесий хабарига кўра, Бақтрия вилояти олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшоларининг савдогарлари бронзадан ишланган идишлар, яроғ-аслаҳаларни хомашё олтин ва кумушга алмаштирганлар. Иккидарё оралиғи ва Эрон шаҳарларида ясалган бронза идишлар Бақтриянинг милoddан аввалги II минг йилликка оид ёдгорликларидан ҳам топилган.

Милoddан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё жамиятининг асоси кичик оиладан иборат бўлган. Ҳар бир кичик оилани ўртача 5-6 киши ташкил қилган. Улар катта патриархал оила аъзолари бўлган. Катта оила (20-25 киши) умумий уй-жойда яшаган. Бу уйларда айрим кичик оилаларга махсус турар жойлар тегишли бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти - «умумий том остида» катта оила (уй эгаси «нманопати») раҳбарлигида ўттанлиги билан изоҳланади. Жамоалар ҳаётида уруғчилик даврининг айрим хусусиятлари сақланиб қолган. Катта оила аъзолари томонидан хўжаликни ташкил этиш, ерга биргаликда эғалик қилиш ва умумий турар жойда - уй-қўрғонларда яшаш одати бундан далолат беради. Аммо қўшни катта оилалар ўртасидаги ер эғалиги, хусусий мулк ва чорва бойликлари турли хил бўлиб, бир-биридан анча фарқ қилган. «Авесто»да қадимги жамият тузумини кўрсатувчи алоҳида сўзлар учрайди. Масалан, уй-жой (оила жамоаси)-«нмана», «дмана», «айрим манзилгоҳ» (уруғ жамоаси)-«вис» деб аталган. «Авесто»да шаҳар жамоасининг тушунчаси учрамайди, қабила-«занту», қабилалар иттифоқи-«дахию» деб аталган.

Оила, уруф ва қабила бошлиғини билдириш учун «пати» сўзи ишлатилган. Мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» деб аталган. Яшт китобида бундай хабар қилинади: «Кўп яйловларга эга бўлган Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапиролмайди: уйда оила бошлиғи, уруф оқсоқоли, қабила йўлбошчиси ва мамлакат ҳокими ҳам ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини ҳам тамоман йўқ қилади».

«Састар» сўзи билан қабилаларнинг ҳарбий йўлбошчиси белгиланган, халқ йиғилиши (мажлис) «въяха» деб аталган. «Авесто»нинг Яшт китобида келтирилган маълумотлар Ўрта Осиёда қабилаларнинг сиёсий бирлашмаси таркиб топган даврларга мансуб бўлиши мумкин. «Авесто»да «шаҳар» сўзи ёки «шаҳар жамоаси» тушунчаси учрамаслиги, милoddан аввалги IX-VIII асрларда Ўрта Осиёда йирик шаҳарлар равнақ топмаганлигидан dalolat беради.

Сурхондарёдаги Қизилтепа атрофида тўртбурчак шаклида қурилган уй-қўрғонлари бир неча қўшни уйлардан иборат бўлиб, aloҳида жойлашган айрим қишлоқ манзилгоҳ жамоасини - қариндош катта оилалар (12-16 оила) гуруҳини ташкил қилганлар. Қадимги шаҳарларнинг атрофида бир неча манзилгоҳлар жойлашган, уларнинг суғорма майдонлари ва экинзорлари 3-5 кв.км ерни эгаллаган. Ҳар бир катта оила ўз хўжалигида маълум миқдорда чегараланган ер майдонини суғориш учун ишлатган. Қизилтепа шаҳар жамоаси аъзоларининг баъзилари ерга эгалик қилганлар ва деҳқончилик билан шуғулланган бўлсалар, бошқаларининг касби ва амалий вазифалари хунармандчилик, бинокорлик, савдо ва ташкилий ижтимоий ишлар бўлган.

Шунинг учун ҳам милoddан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё жанубий вилоятлари жамиятларининг тузилиши «Авесто» тизимига нисбатан анча фарқ қилган. Айрим манзилгоҳлар ва шаҳар жамоаларга бўлиниш жараёни шундан dalolat беради. «Авесто» жамияти тўрт асосий қисмларга бўлинган - оила, уруф, қабила, вилоят. Археологик маълумотларга кўра, Хоразм, Марғиёна, Сўғд ва Бактрияда қадимги жамият тузилиши анча мураккаб бўлиб, милoddан аввалги VII-VI асрларда «қўшнилари жамоаси», шаҳар ва қишлоқ жамоалари тараққий топган. Уларнинг худудий, иқтисодий ва ижтимоий бирлашуви қабилавий бирлашувдан анча фарқ қилиб, илк давлатлар пайдо бўлганлигидан dalolat беради.

Дяв. Ўрта Осиёнинг қадимги диний эътиқодлари «Авесто» маълумотлари асосида ўрганилади. «Авесто»нинг дунёга келиши зар-

душгтийлик динининг тарих саҳнасида пайдо бўлиши билан боғлиқ. Зардушгтийлик (зороастризм) дини эса шунчалик қадимийки, антик дунё тарихчилари ва мазкур дин намоеਂдалари ҳам унинг қачон ва қаерда пайдо бўлганлигини аниқ айтиб бера олмаганлар. «Авесто» энг қадимги зардушгтийликкача бўлган диний анъаналарни ҳам қамраб олган. Заратуштра ана шу анъаналар руҳида тарбияланган бўлиб, анъаналар унинг янги таълимотига монелик қилмаган. Бу ўринда, энг аввало табиат кучларига ҳурмат бажо келтириш - қуёш юлдуз, оловга сифинишга чорловчи қадимги мадҳиялар назарда тутилмоқда. Яна унда қаҳрамонларнинг эзгулик йўлидаги шонли ишларини мадҳ этувчи қадимги дoston ва ривоятлар мавжуд. Тартибга чақириш, адолатга интилиш, хулқ, одоб тантанаси, тинч ҳаёт, эзгуликка даъват Зардушт тарғиботининг асосини ташкил этади.

Зардушгтийларнинг улуг ва донишманд худоси Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат тарафдори худоси бўлиб ҳисобланган. Ахурамазда - осмонни, дунёни, ҳаётни ва ёруғликни яратади. Бунга жавобан, унга қарши Аҳриман (Анхра Манё) ўлим, ёвузлик ва зулматни яратди.

Эзгулик худоси Ахурамазда ва ёвузлик худоси Анхра Манё тўхтовсиз курашганлар. Фалакда бошланган тангрилар ўртасидаги кураш табиат ва инсон ҳаётида ҳам давом этади. Зардушгтийларнинг диний фалсафаси қуйидаги қарама-қарши кучларнинг курашига асосланган - ҳаёт ва ўлим, соғлиқ ва касаллик, ҳақиқат ва ёлгон, уруш ва тинчлик. Зардуштнинг эътиқодича, эзгулик ва ёвузлик кучлари курашида яхшилик ва адолат кучлари албатта ғолиб келади.

Инсон ўз ҳалол ишлари, тўғри фикрлари ва ҳақиқат сўзлари билан Анхра Манёга қарши бўлиши лозим. Ахлоқий етукликни қўлайтириб, инсонларга ҳурмат билан яшаганлар бахтли ҳаёт кечиради. Бу диний таълимот одамзотнинг ер юзида фаровон яшашига, инсон манфаатларига алоҳида аҳамият беради, тирик ҳаёт тимсолларига чуқур эҳтиром кўрсатади. «Авесто» ғояларига кўра, ер юзидаги ҳаётни адолат, ҳақиқат, эзгу ният, эзгу фикр ва савобли ишлар бошқармоғи керак. Ёвуз ишлар билан машҳур бўлган одамларни дўзахдаги зулмат ва азоб кутиб олади деб фараз қилинган.

Зардушт биринчилардан бўлиб одамнинг вафотидан кейинги одил ҳукм, инсоният учун умумий охириги синов ҳақида, бахтли, завол билмас ҳаёт, доимий адолат ўрнатилиши ҳақидаги таълимотта асос солган.

Зардушгтийлар дунё тарихи 12 минг йил давомида ривожланади деб ҳисоблаганлар. Дунё ривожланиши тўрт босқичга бўлиниб, ҳар

бир давр 3 минг йилдан иборат бўлган. Биринчи босқич бу кўринмас маънавий дунё. Иккинчи даврда Ахурамазда осмонни, юлдузларни, ойни ва қуёшни ярагиб, ўз маконига қуёшдан нариги ёғидаги узоқ жойларда асос солган.

Худди шу даврда Анхра Манёнинг ёвузлик фаолияти бошланади. У дастлабки Ягона Гавмард одамга касаллик ва ўлим келтиради. Аммо биринчи одамдан эркак ва аёл пайдо бўлади. Улар инсоният уругини вужудга келтиради.

Учинчи босқич «Авесто»нинг афсонавий қаҳрамонларининг иш-ҳаракатлари билан боғлиқ бўлиб, «олтин давр» деб аталган. «Олтин давр подшолигида» совуқ ёки бугунлай иссиқ иқлимни, касалликни, ўлимни ва қарилликни инсоният умуман билмаган. Ахурамазда иродаси билан ерда тўлиқ бахт-саодатлик, озиқ-овқатларнинг ва молнинг сероблиги устунлик қилган.

Анхра Манё «олтин давр» тинч ва бахтли ҳаётига қарши бўлиб, очлик, касаллик ва ўлимни яратган. Ахурамазда ва Анхра Манё ўртасидаги кураш ғоят кучайиб, авж даражасига етган.

Заратуштра вафотидан сўнг, дунё тарихида тўртинчи босқич бошланган. Заратуштра 77 ёшга тўлиб, милоддан аввалги VI асрда вафот этган деб фараз қилинади (милоддан аввалги 553-541 йиллар апрофида).

Тўртинчи босқичнинг сўнгги йилларида, зардуштийлар фалсафасига кўра, дунё ва инсоният тақдирини ҳал қилувчи, дунё ҳаётини қутқарувчи шахс - бу Заратуштранинг ўғли Саошъянт пайдо бўлади. У Анхра Манё кучларига қарши ҳаракат қилиб, ерни «алангали эритилган темир оқимида» тозалаб бериши лозим бўлади. Зардуштийлар ривоятига кўра, олов худоси Атар баланд тоғда темирни эритиб, алангали суюқлик дарёсини ер юзига йўналтиради. Ҳар бир инсон ана шу дарёдан кечиб ўтиши лозим бўлади. Ҳақиқатқўйлар учун олов ёлқини янги соғилган сутдек туйилади, гуноҳкорларнинг ичи эритилган темир билан тўлиб ёнғинга айланади. Алангали суюқ темир дарёси ер тагига оқиб, дўзахни, Анхра Манёни, зулматни ва барча ёвуз кучларни йўқ қилади. Бундан кейин Ахурамазда осмонда ва ерда ягона тангри бўлиб, ерда бахту саодат, адолат ва яхшилик тантана қилиб, инсоният ўлим нималигини билмайди. Жаннат ва ердаги яшовчилар бирлашадилар, замин жаннатга айланади. Янгиланган дунё «мангу завол билмайдиган» бўлади. Одамларнинг муносабатлари, фикрлари, сўзлари ва ишлари тинчлик ва бахтлилик мақсади билан боғланади. Заратуштранинг насиҳатларига кўра, доимий фароғатли ҳаёт инсон учун узоқ нотаниш ҳаёлий жаннатда эмас, балки инсон учун яқин, унга таниш жонли дунёда

бўлиши лозим. Бу маррага етиш учун одамлар жуда кўп мураккаб ва жиддий синовлардан ўтишлари керак.

Ахурамазда ва Анхра Манё худоларидан ташқари, «Авесто» бир қатор бошқа худолар фаолияти ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Митра, Хоума, Анахита, Аши ва Зурвон шулар жумласидандир.

Митра, «Авесто»нинг энг қадимги қисмларида бўлиб, бу шартнома худосидир. У гуноҳларга қарши «мингта кулоқ ва ўн мингта кўзларга» эга бўлиб, ҳеч қачон уйқуни билмаган, одамлар ҳаётини назорат қилиб, тартиб-интизом ва қонунларни бузишга йўл бермаган. Митра қонун ва тартиб-интизомни сақловчи худо ҳисобланади. У худоларнинг ўртасида биринчи бўлиб, осмондаги ўлмас куёшга яқинлашиб борган. Сўнги давр зардуштийлар фалсафасида Митра куёш худосига айланган. Геродотнинг айтишича: «Массагетлар улуғлаган ягона худо - бу куёшдир. Куёшга улар отларни қурбон қиладилар, чунки энг шиддатли худога, дунёдаги энг чаққон - тез чопар жонни қурбон қилиш лозим деб ўйлайдилар».

Анахита (Нохит) ҳақида маълумотлар Яшг китобида сақланган. Анахита муқаддас сув, ер ва ҳосилдорлик худоси ҳисобланган. Анахита инсонга бахт-саодат келтирувчи ва етарли даражада маҳсулот, озиқ-овқат берувчи худо деб аталган.

Табиат кучларига сифиниш одати Ўрта Осиё халқларининг диний эътиқодлари энг қадимги сифинишлар билан анча боғлиқ бўлганлигидан далолат беради. Ер, сув, олов, юлдузлар ва куёш муқаддас кучлар деб ҳисобланган. Муқаддас оловга сифиниш алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Қадимги Бақтрия, Марғиёна ва Хоразм маконларида «оловхоналар» топиб текширилган. Катта оила ва қишлоқ жамоаларининг уйларидаги махсус хоналарида алангали муқаддас ўчоқлар ёниб турган.

Милоддан аввалги IX-VII асрларга мансуб Хоразм, Бақтрия, Марғиёна ва Сўғдиёна қишлоқ ва шаҳар харобаларида худоларга бағишланган махсус ибодатхоналар топилмаган. Мабудаларнинг ҳайкаллари ёки тасвирий санъатдаги расмлар ҳам ҳозирги вақтгача номаълум. Қадимги элатлар очиқ ҳавода баланд тепаликларда ва дарё бўйларида ибодат ва қурбонлик қилиб, ер ва осмон - худоларнинг ибодатхонаси деб фараз қилганлар.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмига мансуб Мурғоб, Сурхондарё, Қашқадарё ва Ўрта Амударё воҳаларидаги ўтроқ аҳолининг қадимги қабрлари топилмаган. Олимларнинг фикрига кўра, бу даврда Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида зардуштийлар қонунларига оид дафн этиш маросими тарқалган. Шу

қонунларга кўра, жасадни кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам жасадни зардушгийлар уй-жойдан, манзилгоҳдан, шаҳардан, тупроқдан, муқаддас оловдан ва сувдан четлаштириб, уни тошти ва қумли тепаликларга ёки бошқа махсус жойларга олиб бориб қолдирганлар. Уйдан, оловдан ва сувдан узоқ жойларда ташлаб қолдирилган мурдаларни йиртқич ҳайвонлар ва қушлар йўқ қилганлар. Йил давомида қор ва ёмғир сувлари мурда суякларини ювиб, уларни куёшнинг муқаддас нури тозаллагандан сўнг, очиқ қабристонларга махсус одамлар келиб, тозаланган суякларни шаҳар ва қишлоқларга олиб келганлар. Фақат шундай мураккаб дафн маросимидан кейингина суякларни ерга кўмиш ёки махсус хоналарда (сопол идишларда, тобутчаларда) сақлаш мумкин эди.

Сўғдиёнадаги Сангиртепа, Бақтриядаги Қизилтепа, Қизилча ва Бандихонттепа атрофида милоддан аввалги IX-VIII ва VII-VI асрларга мансуб одамларнинг тарқоқ суяклари топиб текширилган. Бу даврда Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида зардушгийлар урф-одатларига оид дафн маросими тарқалган.

Сангиртепа ва Қизилтепада одамларнинг тарқоқ суяклари уйларнинг сатҳлари тагидан ҳам топилган. Бу маросим бронза даври анъаналари, яъни жасадни уй-жойларда сатҳлар тагидаги қабрларда дафн этиш одати билан анча боғлиқ бўлган. Аммо, шунга эътибор бериш лозимки - Ўрта Осиё жанубидаги илк темир даврига оид махсус мақбаралар, уларнинг вазифасини бажарувчи бошқа иншоотлар ва суяклар сақлаш учун ишлатилган сопол тобутчалар («остодон», «оссуарий»)лар топилмаган.

«Авесто», ахлоқий ва ҳуқуқий қондалар. Живоят ва жазо турлари. Ривоятга кўра, Заратуштра 30 ёшга тулганда ҳақиқий дин таълимоти унинг қалбидан ўрин олган. Шу давр мураккаб, нотинч бир давр эди. Босқинлар, урушлар инсон зотига чексиз жудоликлар, ўлим келтирди. Қабилалар бир-бири билан ёвлашарди. Йўлбошчилар ва жангчилар ҳарбий юришларга чиқиб, кучсиз ва ҳимояга муҳтожларни талар ва қулга айлантирар эдилар.

Заратуштранинг бир неча бор бедодлик ва зўравонликлар гувоҳи бўлганлиги учун, унинг дастлабки тарғиботлари ёвузлик, зўравонлик ва ўлимга қарши қаратилган. Шу туфайли тартибга чақириш, адолатга интилиш, хулқ, одоб тантанаси, тинч ҳаёт, эзгуликка даъват Заратуштра тарғиботининг асосини ташкил этган. «Куч ва имконим борича мен одамларни ҳақиқат «аша»га чорлайман», - дея Заратуштра улуг ва донишманд тангри Ахурамаздага қасамёд этади.

«Аша» - тартиб, имон ва адолат тимсоли. Унга яхши ният, яхши сўз ва савобли ишлар билангина эришиш мумкин. Бироқ ўз му-роқабаларининг барида Заратуштрага эзгулик ва адолатга қарши бўлган, олий тангри Ахурамазда душмани Анхра Манё бошлиқ қора кучлар мавжудлиги аён бўлади.

Заратуштра таълимоти инсонпарварлик гоялари билан узвий боғланган бўлиб, унда инсон учун алоҳида муҳим ўрин ажратилган. Яхшилик ва ёвузликнинг курашида унга хоҳлаган томонини ёқлаш имконияти яратилади. Шунингдек, ҳар бир инсон ёвузликни йўқотиш ва эзгуликни ўрнатиш ишида иштирок этиши мумкин. Бу ишда ҳамма тенг ҳуқуқлидир. Қабилалар ўртасидаги кураш ва тинимсиз босқинлар («Улар хонадонларга, қишлоқ, вилоят ва мам-лакатга қашшоқлик ва вайроналик келтирадилар») шароитида За-ратуштра марказлашган қудратли ҳукмдори бўлган сиёсий уюшма яратишга чақиради. «Марҳаматли ҳукмдор шодлик кезган қишлоқлар учун тинчлик ўрнатади», - дейди Заратуштра.

Зардушгийлик фалсафасига кўра, одамларнинг ёмонлик кучла-рига қарши курашига фақат дин эмас, ибодат, самимий фикр, яхши сўз ва тadbиркорлик, шунингдек, ахлоқий ва ҳуқуқий қои-даларга оғишмай амал қилишлари ҳам асос бўла олади.

Одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асослангани ҳақида Яшт ва Видевдат боблари маълумот беради. Оила ва жамоадаги берилган сўздан ёки қасамдан воз ке-чиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдногани бузиш катта гуноҳ ҳисоб-ланган: «О, Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакат-га завоқ келтиради, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди. О, Спитама, аҳдингни бузма...»

«Авесто»нинг гувоҳлик беришича, эру-хотин ўртасидаги шарт-нома эллик каррали, ота ва ўғил ўртасидаги шартнома юз каррали куёв билан қайнота ўртасидаги шартнома саксон каррали, ака-укалар ўртасидаги шартнома эса тўқсон каррали ҳисобланган. Ёши улуг кишилар сўзини қайтариш танбеҳга лойиқ, деб топилган, қолган ҳолатларда, масалан фарзанд отага қўл кўтарса, бу оғир жиноят ҳисобланиб, тан жазоси берилган.

«Авесто» куйидаги жиноят турлари ҳақида маълумот беради: динга ва шахсга қарши, мулкӣ, ахлоқӣ, оилага қарши, табиатга қарши, муқаддас ҳайвонларга, айниқса итга қарши.

Зардушгийларнинг қонунларига кўра, жасадни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам гу-ноҳлар ичида энг оғири одам ва итлар жасадини «гупроққа топши-

риш», «дунёда ҳеч бир жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди», - дея «Авесто» таъкидлайди.

Шахсга қарши ҳаракатлар ичида қуролни қўлга олиб таҳдид солиш, бировни калтаклаб, уни ҳушидан кетказиш, унга жароҳат етказиш, қонини оқизиш, суягини синдириш, бошини ёриш каби ҳаракатлар қаттиқ жазоланган.

Мулкий жиноятлардан ўғрилик, фирибгарлик, талон-тарож, босқин, қарздорликни «Авесто» гуноҳ деб ҳисоблайди. «Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади». Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

«Авесто» оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: «Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз беҳонумон одамдан яхшироқдир». Одамлар бир-бирларига мадакор бўлиши керак, масалан, бой камбағалга. Зардуштийлар жамоа аъзоларининг кундалик ҳаётидаги ҳулқи учун жавобгарлигини ҳис қилганлар. Уларни мақсадли, умумий ҳаётий муаммолар ва вазифалар оғир дақиқаларда бирлаштирган, эртанги куннинг фаровон бўлишига умид бағишлаган.

Оила ва жамиятдаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар, жумладан хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўшнилари ўртасида кенг қамровли бўлиб, улар ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган.

Инсон олов, сув ва заминнинг поклигини таъминлаши, табиатни асраб-авайлаши лозим эди. Сув ва олов қошида қасамни бузган одам оғир гуноҳкор ҳисобланиб, кимда-ким қасамни бузса, у маълум миқдорда қамчин билан саваланган. «Авесто» саноғи олгита аҳднома (қасам, кафолат)га риоя қилишга чақиради (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами).

«Авесто»да меҳнатга юксак эҳтиром билан муносабат билдирилади. Инсон меҳнат қилиши лозим, бирор ҳунар, қурилиш, зироат ва чорвачилик билан шуғуллансин, дейилади: «Ким дон сочиб, ғалла етиштирса, у тақводорлик, ҳаққонийлик ўрнатган бўлади».

Ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсадида «Авесто» қонунлари инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишга қаратилган. «Авесто» юксак ахлоқ, покиза виждон, марҳаматлик, инсонга ва она заминга нисбатан доимий ғамхўрликни тарғиб этади. Бугунги кунда ҳам «Авесто» фалсафаси долзарбдир. У инсониятнинг ёруғ келажагига, эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабасига ва адолат тантанасига ишонч ва умид бағишлайди.

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВЛАТЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Юзлаб минг йилликларни ўз ичига олган инсоният тарихида дастлабки давлатлар ва шаҳарларнинг ташкил топиши, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, ёзувнинг келиб чиқиши - нисбатан кейинроқ содир бўлган ҳодисалардир. Давлатчилик жаҳон тарихида милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирларида вужудга келиб, инсоният ривожининг сўнгги 5 минг йили билан боғланади.

Қадимги давлатлар ривожининг турли босқичларига, турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятлар хос бўлган. Даставвал, илк давлатлар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари - деҳқончилик ва чорвачилик қаерда олдин ривож топган бўлса, ўша ерда вужудга келди.

Ибтидоий тарихда аҳолининг жойлашуви қариндош-қондошлик алоқалари билан белгиланган. У ёки бу ҳудудда фақат битта уруғ аъзолари яшаган. Хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шакллари тараққиёти аҳоли жойлашуви ҳудудларининг кенгайишига, ташқи алоқаларнинг узлуксиз ривожланишига олиб келган. Ишлаб чиқариш зарурати ва бошқа иқтисодий омиллар шуни тақозо этган. Шу тариқа аҳолининг аралаш жойлашуви тарихи бошланади. Бунда бир ҳудудда турли уруғ намоёндалари яшайдиган бўлган. Жамиятнинг янги ҳудудий ташкилоти вужудга келиб, қон-қариндош уруғчилик жамоаси ўрнига ҳудудий қўшничилик жамоаси келади.

Бу жамоаларнинг вакиллари алоҳида қишлоқлар, экинзорлар ва суғориш тармоқлари билан чегараланган, яъни тўла ўзлаштирилган ва мутғасил хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиб келинган воҳа-туманларда ҳаёт кечириб, ички ва ташқи муносабатларининг вазифаларини ҳал қилишда, бирлашишга ҳаракат қилганлар. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсими, ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, жамоадаги диний урф-одатларни бажариш каби масалалар ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлишига асос солди.

Ўзбек халқи, Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг аждодлари тарихида илк давлатчиликнинг вужудга келиши масаласини ўрганиш долзарб вазифадир. Бу муаммони ўрганишда ёзма ва археологик манбалар кўп жиҳатдан ёрдам беради. Давлат тузуми вужудга келишини ёритиб берадиган асосий ёзма манба «Авесто» ва қадимги дунё муаллифлари қолдирган маълумотлардир. Ўрта Осиёда илк дав-

латчилик тузумига замин яратган бронза давридаги суғорма деҳқончилик ривожланиши ва ихтисослашган хунармандчиликдир. Ўрта Осиёда давлатчилик тузумига ўтиш жараёни фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Бактрия худудидан топилган юқори сифатли олтин, кумуш ва бронза буюмлари ташқи савдо ва Ўзаро алоқаларнинг ривожланишидан далолат беради.

Қадимги Шарқ давлат марказлари билан маданий муносабатлари муаммоси долзарб мавзу бўлиб, археологик маълумотлар ўзаро алоқалардаги мавжуд технологик ва иқтисодий таъсирни кўрсатади. Яқингача Олд Осиё давлатларининг Ўрта Осиёга сиёсий юришларининг бошланиши аҳамонийлар билан боғлиқ келинади. Оссуриянинг Бактрияга ҳарбий юришлари ҳақида маълумотлар айрим тарихшунослар томонидан умуман рад этилган. Хоразм, Бактрия ва Мидиянинг сиёсий алоқалари ҳали охиригача исботланмаган бўлсада, бундай алоқалар бўлиши мумкин, деб ҳисобланмоқда.

Ҳозирги пайтда оссурияликлар билан қалай конлари мавжуд бўлган Ўрта Осиё вилоятлари ўртасидаги савдо алоқалари тадқиқотчиларни шубҳалантirmаяпти ва ниҳоят Панж ҳавзасидаги миллоддан аввалги IV-III минг йилликларга оид Харапша маданияти савдо маконларининг очилиши ёки Сурхон ва Балхоб воҳаларидаги миллоддан аввалги XI минг йилликка мансуб ўтроқ манзилгоҳларнинг тарқалиши турли жамоаларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти билан боғланган.

Археологик ва ёзма манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, илк темир даври Хоразм, Бактрия, Марғиёна ва Сўғд жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оилалардан иборат уй жамоалари (катта оила вакиллари) ташкил этган. Уй-қўرғонлар жойлашувининг ташқи белгилариёқ, уй-жамоалари афтидан анча йирик ҳудудий қўшни жамоаларни ташкил қилганидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар (уй жамоаси) бошлиқлари ёки уй эгалари, шунингдек, алоҳида қишлоқ қўрғонларини бошқарувчи жамоалар катта аҳамиятга эга бўлган.

Алоҳида уйлар ўртасидаги қариндошчилик муносабатлари каби белгилар афтидан, иккинчи даражали бўлиб борган. Бу шунда кўринадик, ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошчилик алоқаларига қарамасдан, алоҳида уй-жойга, ишлаб чиқариш қуролларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисод жиҳатидан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган. Катта оилали жамоалар шакли жамоа

ишлаб чиқариши ва ҳўжалик ҳаракатига мувофиқ эди. Маълумки, у жамоани иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланишига олиб келди.

Ғарб илмий адабиётларида «йўлбошчи-бошлиқлар жамияти» деган тушунча қўлланилади ва давлат тизимига ўтиш босқичларидан бири «чифдом» деб аталади. Тадқиқотчилар фикрига кўра, «чифдом» тушунчаси давлат даражасига кўтарилмаган жамият ташкилотини акс эттиради. Бу босқичда йўлбошчилар жамоани ўз қўллари остида бирлаштириб, ишлаб чиқаришни назорат қилганлар.

Ижтимоий мансабларни эгаллаш, жамоа ишлаб чиқариш ишлари ва ижтимоий меҳнат тақсимоли билан боғлиқ бўлган. Бошқарув фаолият зарурати ишлаб чиқаришни ташкиллаштиришда, ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш ва жамоа маҳсулотини тақсимлашда, шу ишлар билан махсус шуғулланувчи айрим шахсларни юзага чиқарди.

Шу тарзда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти жамиятда ўз обрў-эътиборига эга ва ижтимоий ишлаб чиқариш билан доимий шуғулланмайдиган ижтимоий ва ҳўжалик ҳаётини назорат қиладиган ва бошқарадиган шахсларнинг сараланишига олиб келган. Аммо бу кишилар на қулдор, на эзувчи ҳам бўлмаганлар. Бундай одамларнинг сараланишига уларнинг шахсий ахлоқий хислатлари, билим ва нуфузлари сабаб бўлган. Шу асосда ишлаб чиқариш фаолиятидан ташкилий-бошқарув фаолияти ажралиб чиққан.

Раҳбар-йўлбошчининг нуфузи юқори бўлса-да, жамиятдаги ишлаб чиқариш жараёни бошқарув ютуқларига асосланган ижтимоий ҳокимият ҳали сиёсий давлат мақоми даражасига етмаган ижтимоий ташкилот турини ўзида ифода этган. Бундай ташкилот бошқарувчиси лавозимини бажарувчи шахслар бу лавозим эвазига моддий рағбатлантирилганлар. Моддий бойликларни тақсимлаш ва жамоа маҳсулотидан олинадиган улуш бундай кишиларнинг жамиятдаги ўрни ва амалига боғлиқ бўлган. Шундай қилиб, йўлбошчи раҳбарнинг дастлабки ижтимоий фойдали фаолияти касбий бош-қарувчиликка айланди.

Шу тариқа илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланган. Иккинчи босқич жамоанинг ўзини-ўзи бошқарув муассасаларини йўлбошчи ҳокимиятига тўла бўйсундирилиши билан боғланади ва шунда жамоа аъзоларининг ички ва ташқи, ўзаро алоқаларининг ҳуқуқий тартиботининг зарурати янада ривож топиб, такомиллашади. Бу ҳолат давлатнинг турли вазифаларини ҳуқуқий тартибга солиб, ҳокимиятни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштиради.

Айтилганлардан шундай хулосага келиндикки, қадимги Шарқнинг илк давлатлари тарихи дастлаб жамиятнинг қўллар ва қўл-

дорларга бўлинишидан бошланмаган. Ушбу жараённинг муҳим омилларидан бири мулкий табақаланиш бўлмасдан, синфий қарама-қаршилиқнинг алоқаси бўлмаган жамиятнинг ижтимоий-амалий вазифалар жиҳатидан бўлинишидир. Бу ҳол, энг аввало, иқтисодий, ҳарбий ва диний омилларга боғлиқ бўлган. Давлатчиликнинг асослари сиёсий институтлар шакллангандан кейинги чуқур ижтимоий табақаланиш жараёни бошлангани билан боғланади.

Илк давлатларнинг ишлаб чиқарувчилик ҳаётида озод жамоа аъзоларининг меҳнати муҳим ўрин тутди. Аҳоли сонининг ўсиши ҳамда янги аҳоли жойлаша оладиган ҳудудларга, бўз ерлар ва чорва учун яйлов, маъданларга бой манбаларга эга бўлиш эҳтиёжи катта ё кичик урушларга сабаб бўлган. Доимий ҳарбий тўқнашувлар шароитида баъзи давлатлар тор-мор келтирилиб, бошқалари кучайган. Саноқсиз асирлар ва хонавайрон бўлган жамоа аъзолари куллика тушганлар. Улар меҳнатидан ишлаб чиқариш мақсадларида кенг фойдаланилган. Шу тарзда тарихда қадимги Миср, Оссуриядек ўртамеъна ҳудудга эга давлатлар ва кейинчалик йирик, дунёвий миқёсдаги Аҳамонийлар салтанатидек давлатлар вужудга келган. Шунинг учун ҳам илк давлатларнинг тарихи - бу дастлабки босқинчилик урушлари тарихидир, бу қулдорлик деб аталувчи қадимги давлатлар тарихидир, чунки уларнинг ҳукмдорлари кўпдан кўп вилоятлар ва халқларни ўзига бўйсундиришни мақсад қилиб, кучсиз ва ҳимояга муҳтожларни талаб, қулга айлантирар эдилар.

Тарихий маълумотларга кўра, илк темир даврида Ўрта Осиё жанубидаги жамоаларда «уй эгаси», «қишлоқ оқсоқоли», «оқсоқоллар кенгаши», «гуман ҳокими» каби мансаблар мавжуд эди. Ижтимоий тузумнинг бу поғонаси илк давлатчиликнинг энг юқори даражаси бўлиб, у жамоаларнинг ижтимоий ҳаётида обрў-эътиборини, ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Уй-кўрғон эгаси ўз авлодларига ҳам таъсирини ўтказган. Кейинчалик улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини мустақамлашга ҳаракат қилганлар. Жамоа учун ташкилий бошқарув кенг қўламдаги қурилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш пайтида зарур эди. Йўлбошчи-ҳокимларнинг бошқалардан ажралиб туришига қадимги шаҳарларнинг ички қалъасида уларнинг алоҳида жойлашган сарой кўрғонлари ҳам гувоҳ бўлади. Бу ҳокимият ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, шаҳар ва қишлоқлар ҳудудини муҳофаза қилиш, ижтимоий ҳаётни, шунингдек, қурилиш, ҳунармандчилик ва суғориш ишларини ташкил этиб, жамоанинг ички ва ташқи муносабатларини бошқариб турган. Қадимги туман ва вилоятлар, шаҳар марказларининг аҳамияти,

айниқса ҳарбий туқнашувлар пайтида ошиб, шаҳар ҳудудидан туман аҳолиси учун бошпана, ижтимоий мулкнинг асосини ташкил этувчи чорва подалари учун пана жой сифатида фойдаланилган. Ҳокимиятга шаҳар жамоаси ва унинг атрофидаги уй-қўрғонлар жамоаларининг вакиллари ҳам бўйсунishi лозим эди.

Уй-қўрғон эгалари оиладаги ва жамоадаги иш юригувчилар сифатида анъанавий қишлоқ хўжалик шакллари ривожлантириш, озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтириш мақсадида турли муносабатларни бошқариб турганлар ҳамда уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари анча юқори бўлган.

Бу ижтимоий тузумда айрим гуруҳлар деҳқончилик хўжалиги билан машғул бўлганлар. Шунингдек, уй чорвачилиги билан шуғулланувчилар, ихтисослашган ҳунармандчилик, қурилиш ишлари, умуман, ишлаб чиқарувчилар бор эди. Ундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлмаган ёки хўжалик ишлари билан камдан-кам шуғулланган шахслар мавжуд бўлган. Бу тоифага уй-қўрғон эгалари, жамоа оқсоқоллари, диний арбоблар, туман ва вилоят ҳокими қабилар кирази. Уларнинг барчаси жамият ишлаб чиқариш тартиби ва ҳаётидаги тутган ўрни билан фарқланганлар.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда илк давлатлар деҳқончилик иқтисоди, ихтисослашган ҳунармандчилик ажралиб чиқиши туфайли шакланган шаҳар марказлари асосида пайдо бўлган. Археологик маълумотлар масаланинг муҳим ижтимоий-сиёсий муаммоларини ёритишга имконият яратади.

Ўтган аср охири ва асримиз бошларида «Авесто»даги маълумотлар Ўрта Осиё вилоятларининг Арёшайёна бўйича бирлашмаси, Гекатей ва Геродот асарларидан келиб чиққан «Катта Хоразм» масаласи, шунингдек Ктесийнинг қадимги Бақтрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудидаги илк давлатлар тарихини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек халқи ва унинг аجدодлари давлатчилик тарихи турли ўтроқ деҳқончилик вилоятлари тарихи билан боғланади. Қадимги Хоразм давлати шулар жумласидандир. Аҳамонийлардан олдинги даврда Хоразмда кучли давлат вужудга келган.

Хоразмда милоддан аввалги VII-VI асрга мансуб катта-катта суғориш иншоотларининг излари топиб текширилган. Амударёнинг ўрта ва қуйи оқими ерларида жойлашган Хоразм давлати ҳудудидан милоддан аввалги VII асрнинг охири V асрга оид кўпдан-кўп уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари топиб текширилган. Қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири Кўзалиқир мудофаа деворларининг тузилиши билан Бақтриядаги Қизилтепа шаҳар де-

ворларининг тузилишида анча ўхшашликлар топилди. Топиб текширилган моддий манбалар илк темир давридаги Хоразм, Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрияда бир-бирига яқин маданиятлар ривож топгани ҳақида далолат беради.

Бақтрия давлатининг ривож топиши санасини милoddан аввалги 700-540 йиллар билан боғлаш мумкин. Янада қадимги маълумотлар, яъни милoddан аввалги IX-VIII асрларга оид археологик манбалар йирик Бақтрия давлати ҳақидаги маълумотларни тасдиқламайди. Бу даврга оид қадимги Бақтриянинг энг катта манзилгоҳлари эгаллаган майдони 2 гектардан зиёд эмас, уларнинг мудофаа деворлари ёки хунармандчилик ишлаб чиқариш қолдиқлари топилмаган. Шу даврга оид Бақтрия худудида мустаҳкамланган йирик қалъалар бўлмаган. Милoddан аввалги IX-VIII асрларда Ўрта Осиё тупроғида дастлабки кичик давлатлар ва ҳарбий сиёсий бирлашмалар пайдо бўлган.

Ктесийнинг «Персика» асарида қадимги Бақтрия давлати ҳақида, турли-туман истеҳкомлар ва қалъалар тўғрисида, давлатнинг аҳолиси кўп сонли бўлганлиги ҳақида, Оссурия подшоси Нин ва Бақтрия подшоси Оксиарт урушлари ҳақида ва бошқа маълумотлар келтирилган.

Кейинги йилларда Бақтрия тупроғида ўтказилган археологик қазилар натижасида топиб текширилган дастлабки шаҳар ва қалъаларнинг моддий манбалари узоқ ўтмиш тарихий воқеаларидан далолат беради. Милoddан аввалги VII-VI асрларда Бақтрияда деҳқончилик хўжалиги, хунармандчилик ва савдо юксак даражада ривожланган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши хусусий мулкчилик ва айирбошлашни келтириб чиқарган, хомашё ва хунармандчилик буюмлари савдо маҳсулотига айланган. Бақтрия еридаги Бадахшонда қазиб чиқарилган ложувард Эрон ва Месопотамия мамлакатларига олиб борилган. Бақтриядан олтин, қўроғшин ҳамда қалайи Оссурияга олиб борилган бўлиши мумкин. Аҳамонийлар даврининг ёзувлари Ўрта Осиёдан Эронга олтин, феруза, ложувард, от ва туялар, хунармандчилик буюмлари кўплаб олиб борилганидан хабар беради. Савдо-сотиқ ривожланиши асосида маданий муносабатлар тез тараққий этади.

Ёзма ва археологик манбалар қадимги Бақтрияда дастлабки шаҳарлар ривожланиши жараёнини аниқлаш имконини беради. Ктесийнинг таъкидлашича, Бақтриянинг маркази Бақтра шаҳри бўлган. Бақтриянинг бошқа марказлари Қизилтепа, Олгиндилёртепа, Бойтуданг, асосан айрим вилоятларда ҳарбий аҳамиятга, хунармандчилик ва савдо-сотиқ аҳамиятига эга бўлган.

Бу даврда Бақтрия ҳудудида қадимги Ўтроқ аҳолининг олтидан кам бўлмаган - Балхоб, Сурхон, Кундуз, Кофирниҳон, Вахш ва Панж вилоятлари бўлиб, улар ўзида 30 та воҳани бирлаштирган.

Бу вилоятлар аҳолисининг маданий муносабатлари, ҳўжаликлар ривожланишининг бир-бирига ўхшашлиги, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг яқин даражаси, умумий жойлашув ҳудуди сиёсий вазиятга боғлиқ бўлган ҳудудий уюшмалар, вилоятга қараганда кенгроқ, масалан, Ёзма манбалардаги «мамлакат»га тўғри келиши тахмин қилинади. Аммо бундай уюшмаларга унча катта бўлмаган маъмурий ҳудудий ташкилотлар пойдевор бўлар эди.

Аҳоли аралаш ҳудудларда жойлашган ўтроқ вилоятлар сиёсий уюшмаларининг шаклланишини кучайтирган омилларидан бири ташқи ҳужум хавфи бўлиб, у айниқса даштлардаги кўчманчи қабилалар томонидан кучайиб борган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг кўпгина тоғлик ва дашт вилоятларидаги кўчманчилар қурол-яроғ ривожлантириш соҳасида катта ютуқларга эришиб, маҳаллий ўтроқ деҳқончилик аҳоли учун жуда хавфли ҳарбий кучга айланганлар.

Милоддан аввалги VII-VI асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида мудофаа тизими биринчи даражали аҳамиятга эга бўлади. Мустаҳкам деворлар, мудофаа буржлари, хандақлар ҳимояланиш ва ҳужум қуроллари - найзалар, ўқлар, ханжарлар, жанговар болгалар ва ўқ сифатида ишлатилган тош ядролар пайдо бўлади. Бу маълумотлар доимий ҳарбий тўқнашувлар ва сиёсий қарама-қаршиликлардан далолат беради.

Ўрта Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик вилоятларида давлатчилик тизимига ўтиш жараёни жуда эрта, милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Милоддан аввалги IX-VIII асрларда «Авесто»да «Арешайёна» ёки «Арёнам Вайжо» номи билан машҳур бўлган қадимги сиёсий бирлашма таркиб топган. Бу бирлашма ҳарбий аҳамиятга эга бўлган. Шу билан бирга Зарафшон, Қашқадарё, Сурхон ва Мурғоб воҳаларида майда давлат ташкилотлари ривожланган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда қадимги Хоразм ва қадимги Бақтрия мисолидаги йирик давлат уюшмаларининг вужудга келиши ҳақида таъкидлаш лозим.

Ушбу учта давр ўзбек халқи ажлоллари тарихида ҳам давлатчилик тизимига ўтиш босқичи ва Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари бўлиб ҳисобланади.

Ибтидоий жамиятнинг асосий белгилари

МИЛОДДАН АВВАЛГИ VI-IV АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁ

Снѣсвй тарих. Милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осие вилоятлари аҳамонийлар ҳукмронлиги остига тушиб қолган.

Эрондаги аҳамонийлар давлатига милоддан аввалги 559 йилда подшо Кир II асос солган (форсча Куруш- «подачи» деб таржима қилинади). Кир II Эроннинг «Парсуа» (Форс) вилоятининг подшоси бўлиб, Мидия давлати подшоси Астиагга қарши уруш бошлаган. Бу курашда Астиаг енгилди.

Бундан кейин, Кир II қадимги Шарқдаги жуда кўп мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирган. Тарихан қисқа муддат ичида, милоддан аввалги 547-546 йиллар давомида, Кир II Кичик Осие давлатларини истило қилади. Геродотнинг хабарларига кўра, Кир II нинг ҳарбий юришларига «Бобил, Бақтрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар».

Кичик ва Олд Осиеда ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун иқтисодий бойликларни ва ҳарбий кучларни қўлга киритиш доим зарур бўлган. Курол кучи билан янги мамлакатларни ва турли халқларни бўйсундириш Кир учун асосий мақсад бўлиб турган.

Кир II Ўрта Осиени қай тарзда босиб олганлиги ҳақида аниқ маълумотлар сақланмаган. Айрим қисқа маълумотлар Ктесийнинг «Персика» асарида ҳам бор. Қадимги юнон тарихшуноси айтишича: «Кир ва бақтрияликлар урушида ҳеч қайси томон вакиллари галаба қозонмаган». Аммо бақтрияликлар, аҳамонийлар давлатининг ҳарбий қудрати Шарқда анча мустаҳкамланганлигидан хабардор бўлиб, Кир II га ихтиёрий бўйсундилар. Кир II ва Бақтрия урушлари ҳақида Ксенофонт ҳам ўзининг «Киропедия» асарида қисқа маълумот берган.

Геродот, Кир II нинг истилочилик режаларини кўрсатиб айтганда, Бақтрияни истило қилиш Бобилдан кейин иккинчи ўринда турганлиги ҳақида хабар беради. Кир II Бобилни милоддан аввалги 539 йилда ўзига бўйсундирган. Демак, 539 йилдан кейин Кир II Бақтрияга ҳужум қилиши керак эди. Аммо олимлар фикрларига кўра, Кир II Ўрта Осие вилоятларининг иқтисодий бойликлари ва ҳарбий кучларига аниқ даражада баҳо бериб, милоддан аввалги 545-540 йиллар давомида Ўрта Осиенинг жанубий қисмига ҳарбий диққатини қаратган. Шунинг учун Геродотнинг маълумотлари тарихий жиҳатдан бирмунча нотўғри деб ҳисобланади.

Бобил подшолиги ва Миср ўша замоннинг қудратли давлатлари бўлиб, уларни истило қилиш учун махсус тайёргарлик зарур бўлган.

Мисрга қарши юришдан Кир II воз кечган ва ўлкани унинг ўгли (Қумбиз, юнонча Камбиз) истило қилган.

Эроннинг шимоли-шарқи ва Ўрта Осиёдаги сиёсий аҳволнинг ўзгариши туфайли Кир II Бобилни забт этиш имкониятидан ҳам маҳрум бўлган. Ўрта Осиё кўчманчи қабилалари томонидан аҳамонийлар давлатига қарши ҳужум уюштириш хавфи пайдо бўлиб, сакларга қарши Эроннинг чегараларидаги мустаҳкам қалъаларидан ўз вақтида форс қўшинлари томонидан фойдаланиш режалаштирилган. Шунинг учун ҳам Бобилдан олдин, Кир II Парфия, Ария, Марғиёна, Бақтрия ва Сўғдиёнани ўзига бўйсундирган. Сирдарёга яқин, ҳозирги Ўратепа атрофида, Кир II янги мустаҳкам қалъага асос солган, деб фараз қилинади. Бу Курушкат (Кир шаҳри) номили қудратли қалъа ҳам кўчманчиларга қарши истеҳком сифатида қурилган. Курушкатни (юнонча Кирополис) македониялик Александр милоддан аввалги 329 йилда вайрон қилган.

Милоддан аввалги 530 йилга келиб, аҳамонийлар Ҳинд водийсидан Ўртаер денгизигача бўлган ҳудудда ўз ҳукмронлигини ўрнатган бўлса-да, Ўрта Осиёдаги кўчманчи қабилалар мустақил бўлиб яшган.

Милоддан аввалги 530 йилнинг август ойида Кир II массагетларга қарши юриш қилган. Бу ҳарбий юриш ҳақидаги қадимги давр муаллифлари - Геродот ва Трог-Юстин маълумотлари сақланган бўлиб, улар бу воқеаларни турлича тасвирлаганлар.

Географик жиҳатдан Кир II нинг массагетларга қарши юришлари йўналишини аниқ ўрганиш муаммоси жуда ҳам мураккабдир. Ўрта Осиё кўчманчилари Каспий денгизи билан Сирдарё ўртасидаги кенг ўлкада жойлашганлар. Кир II нинг қўшинлари Парфия ва Марғиёна чегараларидан ўтиб, Амударё бўйларида яшовчи массагет қабилаларининг юртига кириб борганлар.

Кир II Аракс (Амударё)дан кечиб ўтиб, массагетлар ерларининг ичкарасига кириб борган. Юришларининг бир кунлик йўлидан сўнг, Эрон подшоси ортга қайтган. Аммо шу жойда, Геродотнинг хабарига кўра, Кир II ўз қўшинларининг заиф бир қисмини ҳамда улар билан бирга озиқ-овқатлар заҳираларини ва ичимликларни маҳсус қолдирган. Массагетларнинг бир гуруҳи форсларга ҳужум қилиб, уларни қириб ташлаганлар. Ғалабадан сўнг массагетлар шароб ичиб ухлаб қолганлар. Бундан сўнг собиқ жанг майдонига форсларнинг асосий қўшинлари қайтиб келиб, массагетларнинг бир қисмини жойида ўлдирганлар бошқа бирларини асирликка оланлар. Уларнинг орасида Тумариснинг ўгли Спаргапис ҳам бўлган.

Геродотнинг хабарларига кўра, Тумарис бошчилигидаги массагетлар Эрон қўшинларини бутунлай мағлубиятга учратиб, барчасини йўқ қилганлар. Геродот асарида айтилишича, массагетлар йўлбошчиси Тумарис, уруш майдонидан Кирнинг жасадини топиб келишни буюрган ва унинг бошини кесиб, қон билан тўлғазилган мешга солган.

Бу ҳикояда ватанпарварлик, чет эл босқинчиларига қарши, мустақиллик учун кураш, она ер мудофааси ва халқнинг жасурлиги мавзуси ёритилган. Ўрта Осиё халқлари тарихи учун юқорида келтирилган маълумотлар нўҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Кир II вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Қўмбиз ўтирди. Унинг ҳукмронлик даври, яъни милoddан аввалги 529-523 йиллар Ўрта Осиё халқлари сиёсий тарихи ҳақида ёзма манбаларда ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Қўмбиз Мисрни истило қилган Эрон подшосидир.

Қўмбиз вафотидан сўнг мамлакатда катта қўзғолонлар бошланган. Бу ҳақида Доро I (милoddан аввалги 522-486 йиллар) Беҳистун ёзувида бундай хабар қилади: «Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагадия, Саклар мендан ажралиб чиқиб кетдилар». Аҳамонийларга қарши, айниқса халқнинг катта қўзғолони Марғиёнада бўлган.

Беҳистун ёзувларида Доро I хабар қилади: «Марғиёна давлати мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исми бир киши вилоятнинг ҳокими деб эълон қилинди. Кейин мен Бақтрия сатрапи ва менга бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни ҳузуримга чақириб унга гапирдим: «Менга бўйсунмаганларни тор-мор қилиш керак». Ахурамазда иродаси билан менинг қўшинларим қўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди. Бу жанг асиядий ойининг 23 нчи кунда содир бўлди. Шундан сўнг давлат меним қўлимга кирди. Мана мен Бақтрияда нималарни қилдим».

Милoddан аввалги 522 йилнинг 10 нчи декабрида (қадимги форс асиядий ойининг 23 нчи кун) Дадаршиш марғиёналикларни тор-мор қилган. Қўзғолон бостириш пайтда 55 минг одам ўлдирилган ва 7 минг киши асирликка олинган. Асосий воқеалар Қуйи Мурғобда бўлиб ўтган, бу ерда Марғиёнанинг қўҳна Марв шаҳар харобалари сақланган. Улар жумласидан Ерқалъа милoddан аввалги VII-VI асрларда пайдо бўлган. Ерқалъа - бу Марғиёна пойтахти ва шунингдек аҳамонийларга қарши қўзғолоннинг маркази деб ҳисобланади.

Беҳистун ёзувларидаги охириги сўзлар «Мана мен Бақтрияда нималарни қилдим» тушунарли эмас, чунки қўзғолон Марғиёнада бўлган. Бундан қуйидаги хулосани чиқариш мумкин - Марғиёна

ахамонийлар давридан олдин қадимги Бақтрия подшолигининг бир қисми бўлган ёки қўзғолондан сўнг Доро I Марғиёнани Бақтрия давлатига қўшиб олган.

Доро I бирлашган давлатни қайтадан тиклайди. Нақшн Рустам ёзувларида Доро I бундай хабар қилади: «Мен - Доро, улуғ шоҳ, шаҳаншоҳ, кўп мамлакатлар подшоси, ахамоний, форс, форсни ўғли, арийлар уруғида таваллуд топган арий. Шоҳ Доро айтурки: «Форс вилоятидан ташқари қўйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман, менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Партава, Арьё, Бақтриш, Суғуда, Хваразми, Сака Хаумаварка, Сака Тиграхауда, денгизнинг нариги ёғидаги саклар».

Кир II давридаги дунёнинг барча мамлакатлари устидан ҳокимлик қилишга интилган ахамонийлар Эрони йиллар давомида жуда йирик давлатга айлана борган. Доро I ўздан олдин ўтган подшолар сиёсатини давом эттирган. Доро I қабрита қўйилган қабртошдаги битикларда: «Сен Эрон жангчисининг найзаси узоқ-узоқ мамлакатларгача бориб етганини билиб оласан» - деб ёзилган.

Қадимги форсларнинг Ўрта Осиё шимолита юришлари шафқатсиз яқунланганлигини ва Кирнинг массагетлар қабилалари билан қаттиқ жанг пайтида ҳалок бўлганлиги Доро I нинг ташқи сиёсатида инобатга олиниб, милоддан аввалги 519-518 йилда Доро I саклар (сака-тиграхауда)га қарши махсус юриш қилган.

Доро I хабар қилади: «Сакларга қарши мен Сак юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим, дарё кемаларидан кўприк қилиб, саклар юртига ҳужум қилдим. Уларнинг сардори - Скунха исмли одамни тутиб, менинг ҳузуримга келтирдилар. Мен ўз хоҳшим билан саклар юртига янги бошлиқ тайин қилдим. Шундан сўнг мамлакат менинг қўл остимга ўтди».

Доро I сак қабилалари устидан ғалабага эришган бўлса ҳам, Ўрта Осиё халқлари ахамонийларга қарши озодлик курашларини давом эттирганлар. Қадимги дунё тарихи муаллифи Полиен, ўзига-ча етиб келган ҳикояларга асосланиб, жасур Широқ тарихи орқали сакларнинг ахамонийларга қарши қаҳрамонона курашини ҳикоя қилади. Широқ ўз жонидан кечиб, қадимги форс қўшинларини сувсиз чўл ва саҳронинг ичкарасига олиб кириб, сакларнинг маконларини душман ҳужумидан сақлаб қолди, бундан ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Ўрта Осиёнинг бўйсундирилган вилоятларидан ва умуман, қадимги Шарқ вилоятларидан Доро I даврида катта-катта ўлкалар

барпо қилинган. Бу ўлкаларни идора қилган ҳокимларни қадимги форслар «хшатрапаван», юнонлар «сатрап» деб атаганлар.

Беҳистун ёзувлари, Геродот ва Ктесий маълумотлари асосида, олимлар Бақтрия сатраплари рўйхатини аниқлаганлар. Милоддан аввалги 530-522 йилларда Бақтрия сатрапи вазифасини Кир II нинг ўғли Смердис (Бардия) бажарган (Қўмбиз подшонинг укаси), 522-486 й. Дадаршиш, 486-480 ва 480-465 й. Ариамен билан Масист - Доро I ўғиллари, 465-423 й. Артабон Гистасп, милоддан аввалги 335 йилгача маълумотлар йўқ, 335-329 йилларда Бесс - Бақтриянинг охириги сатрапи бўлган.

Юқорида кўрсатилган рўйхатдаги Бақтрия вилоятини идора қилган ҳокимлари тўрт вазиятда подшо ўғиллари ёки унинг ака-укаларидир. Муҳим савдо йўллари чорраҳасида жойлашган Бақтрия аҳамонийлар давлатида катта иқтисодий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам уни идора қилган ҳокимлар аҳамонийлар сулоласи вакиллари бўлган.

Бақтрия сатрап-ҳокимлари аҳамонийлар тахтини эгаллаб олиш мақсадини доим ўз олдиларига қўйганлар. Маълумки, Қўмбиз буйруғига биноан, унинг укаси Смердис (Бардия) ўлдирилган. Бақтрия ҳокими Масист аҳамонийлар подшоси Ксерксга қарши (Масистнинг акаси) Бақтрия вилоятида қўзғолон кўтаришга ҳаракат қилган, аммо унинг ўзи ҳам (оиласи билан), унинг тарафдорлари ҳам ҳалок бўладилар. Масистнинг ҳаракатлари ҳақида Геродот бундай ёзади: «У ўғиллари билан маслаҳатлашиб, улар ва ўзининг тарафдорлари билан бирга Бақтрияга йўл олади. Шохни тахтдан ағдариш мақсадида, у Бақтрия вилоятида қўзғолон кўтармоқчи бўлган. Агар у бақтрияликлар ва саклар олдига етиб борганда, ўз олдига қўйган мақсадини аниқ бажариши мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам бу халқлар Масистни ҳурмат қиларди, у Бақтрия сатрапи бўлган. Аммо Ксеркс Масистнинг ниятидан хабардор бўлиб, унинг кетидан ҳарбийларни юборади».

Геродотнинг айтишича, Доро I давлатни 10 та ўлкага бўлган. Беҳистун, Нақши Рустам ва Суза ёзувларида Эрон подшолиги 24 сатрапликка бўлиб кўрсатилган. Беҳистун ёзувлари рўйхатида Бақтрия-16, Сўғдиёна-17 нчи ўринда кўрсатилган. Геродотнинг маълумотларига кўра, Бақтрия-12, саклар-15, Парфия, Сўғд ва Хоразм-16 нчи ўлка бўлган. Геродотнинг «Тарих» асарида сатрапликларнинг подшога тўлайдиган солиқлари миқдори келтирилган.

Доро I нинг вафотидан сўнг унинг ўғли Ксеркс тахтга ўтирган (милоддан аввалги 486 йил). Ксеркснинг ташқи ҳарбий сиёсати

ғарб мамлакатларига қарши қаратилган. Эронни қурол кучи билан энг қудратли давлатга айлантириш жараёни давом этади. Ксеркс қадимги Юнонистон ва Европа мамлакатлари устидан ҳукмронлик қилишни ўз олдига муҳим мақсад қилиб қўйган.

Ўрта Осиё халқлари - бақтрияликлар, хоразмликлар, сўғдийлар ва саклар Ксеркс қўшинлари таркибида қадимги дунё тарихида машҳур бўлган Марафон ва Саламин жангларида қатнашганлар.

Буюк Эсхилнинг «Форслар» фожиасида (милоддан аввалги 472 йилдаёқ саҳнада ижро этилган) Тенагон ва Аритом - ёш бақтриялик жангчиларни исмлари тилга олинган. Улар Саламин жангида ҳалок бўлиб (милоддан аввалги 480 й), шу оролда дафн қилинган. «Бақтрия халқи ҳалок бўлди», - деб Эсхил ўз асарида хулоса қилган.

Марафон жангида сакларнинг отли қўшинлари ниҳоят катта жасурлик кўрсатиб, юнонларнинг жанговар марказий қисмини чекинишга мажбур қилганлар. Бақтрия ва сакларнинг чавандозлари аҳамонийлар қўшинларидаги энг жасур қисмларидан бири бўлиб ҳисобланган. Юнон-форс урушлари даврида Ўрта Осиё халқларининг ҳарбий қудрати катта аҳамиятга эга бўлган.

Кир II дан сўнг Қумбиз ҳам, Доро I ва Ксеркс ҳам давлатни қайтадан тиклаш ва бирлаштиришга кўпдан-кўп ҳаракат қилганлар. Милоддан аввалги IV асрда сўнгги аҳамонийлар подшолари Артаксеркс II, Артаксеркс III, Доро III тўхтовсиз урушларни давом эттиришга мажбур бўлиб, давлатни жуда ҳам заифлаштирганлар. Бундан ташқари, барча бўсундирилган халқлар ўз мустақилликларини тиклаш учун эронликларга қарши кураш бошлайдилар. Милоддан аввалги 334 йилда македониялик Александр, қадимги Шарқдаги иқтисодий ва сиёсий инқирозлардан фойдаланиб, Аҳамонийлар давлатига қарши уруш бошлайди. Милоддан аввалги 334-330 йиллар давомида македониялик Александр Эрон подшоси Доро III ни тор-мор қилиб, Ўрта Осиё чегараларига етиб келади: Шу тариқа аҳамонийларнинг Ўрта Осиёдаги икки юз йиллик ҳукмронлиги тарихи тутайди.

Иқтисод ва ижтимоий тузум. Ўрта Осиёнинг қадимий вилоятлари жамияти тўғрисида ёзма манбалардан ташқари археологик манбалар далолат беради. Ўрта Осиё милоддан аввалги VI-IV асрларга оид моддий маданий ёдгорликларга бойдир. Жанубий Туркманистондаги Элкантепа, Ёзтепа, Ерқалъа, Сурхондарёдаги Кучуктепа, Қизилтепа, Жанубий Тожикистонда Қалаимир, Бойгудашт, Хоразм, Қашқадарё ва Фарғона воҳаларидаги Кўзалиқир, Дингилжа,

Еркўрғон, Узунқир, Даратепа, Эйлатонтета харобалари шу даврга мансуб ёдгорликлардир.

Хом гиштдан ва пахсадан қурилган бинолар, металл қуроолар, хунармандчилик буюмлари ўтроқ деҳқончилик вилоятларида қадимий маданият юксак даражада бўлганлигини кўрсатади.

Хоразмда милоддан аввалги VI-V асрларга мансуб катта-катта суғориш иншоотларининг излари топиб текширилган. Марғиёна, Сўғдиёна ва Бақтрия тупроғида ҳам қадимги суғориш каналлари аниқланган. Ушбу маълумотлар қадимги жамоатчилик томонидан гоят катта ер ишлари бажарилганлигидан далолат беради.

Хоразмдаги Кузалиқир шаҳар харобаси қалин ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган. Суғорма деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли алоҳида жойлашган айрим оилаларга тегишли уйларида яшаган. Шулар жумласидан бўлган Дингилжа турар-жой ва хўжалик хоналаридан иборатдир.

Милоддан аввалги VI-IV асрда оила жамоаси жамиятнинг иқтисодий асоси бўлиб, у хўжаликни биргаликда бошқарган. Уй жамоасининг аъзолари катта патриархал оила бўлиб, улар умумий турар жойда яшаганлар ва мол-мулкка биргаликда эгаллик қилганлар.

Милоддан аввалги VI-IV асрларга мансуб моддий манбалар бинокорлик ва хунармандчилик, (темирчилик, кулолчилик, заргарлик, тўқувчилик) тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна, Марғиёна ва Фарғона тупроғида кулолчилик ва темирчилик устахоналарининг қолдиқлари қазиб очилган. Бу ёдгорликлардан сопол идишлар, бронза ва темирдан ишланган буюмлар топилди. Аҳамонийлар даврида Ўрта Осиё халқлари ҳаётида ижтимоий, хўжалик ва маданий ўзгаришлар содир бўлган. Катта ва ўрта ҳажмдаги шаҳарлар вилоят ва туманлар марказларига айланган. Шу даврга оид Афросиёб-Мароканда (Сўғд тилида Смарканса) шаҳри 219 гектар майдонда жойлашган, Қизилтепа 22 га, Узунқир - 70 га, Кўктепа - 100 га, Ерқалъа - 20 гектар жойни эгаллаган.

Қадимги тарихчиларнинг маълумотларига кўра, Мароканданинг узунлиги 11 километр келадиган ташқи девори бўлган. Мустаҳкам мудофаа деворлари билан Бақтра, Еркўрғон, Узунқир, Қизилтепа ва Ерқалъа ҳам ўралган бўлган. Ўрта Осиё шаҳарларида қурилиш, хунармандчилик ва савдо юксак даражада ривожланган.

Аҳамонийлар даврида Ўрта Осиёда деҳқончилик турли шаклларда ривожланган. Тоғ ёнбағирларда қадимги деҳқонлар сойларнинг сувларидан фойдаланганлар. Маҳаллий суғориш тажрибасида сойлар-

дан канал ва ариқ чиқариш катта аҳамиятга эга бўлган. Йирик ва ўрта дарёларнинг водийларида катта ва узун каналлар қазилган бўлиб, сув омборлари қурилган.

Қадимги замонлардан бошлаб зироатчилик билан шуғулланиш, дон экиш ўрта Осиё халқлари учун савобли иш бўлиб, «Авесто»да арпа ва буғдой муқаддас бошоқли экин ҳисобланган. Бошоқли экинлардан буғдой, тарих, арпа айниқса кенг етиштирилган. Богларда турли мевали дарахтлар ўстирилган, чорва учун хашак бўладиган ўсимликлар ривожлантирилган.

Ўрта Осиё тоғлари ва даштларида чорвачилик ҳатто бир неча асрлар давомида устунлик қилган. Қабилалар асосан майда чорва, қорамол ҳамда отни кўплаб урчитганлар.

Персеполи саройи деворига солинган бўртма расмда Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна ва сақлар вилоятидан хирож тўловчилар шоҳга от, туя ҳамда қўй олиб келаётгани тасвирланган. Айниқса, қадимги Шарқда Бақтрия туялари, Хоразм ва сак юрти йилқилари машҳур бўлган.

Ўрта Осиё табиий қазилма бойликлари қадимдан кенг маълум бўлган. Геродотнинг айтишича, сақлар вилоятида «олтин ва мис жуда ҳам кўп» бўлган. Тарихчининг маълумотлари ҳақиқий бўлганлигини ҳозирги даврда Қизилқумда қазиб чиқарилаётган олтин исботлаб бериш мумкин.

Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари Аҳамонийлар давлатида кенг ишлатилган. Суза шаҳрида топилган ёзувларда Доро I бундай эълон қилади: «Сузадаги саройни мен бунёд қилганимда, унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи - Гандхарадан, олтин - Сард ва Бақтриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард - Сўғдиёнадан, фируза - Хоразмдан етказиб берилган».

Ўрта Осиё халқлари аҳамонийларга жуда катта солиқлар тўлаганлар. Молия-солиқ ишлари сатрап-ҳоким қўлида бўлган. Вилоятларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини сатраплар кузатиб борган. Бўйсундирилган ўлкалардаги бутун идора ишларини сатраплар назорат қилганлар.

Йирик ўлкаларнинг сатраплари аҳамонийлар сулоласидан бўлиб, Эрон подшоси номидан ўз ўлкаларини идора қилганлар. Бақтрия ва Хоразм ҳокимлари ҳузурида маҳсус қалъалар ва йирик саройлар бўлган. Бақтрия ўлкасининг иқтисодий бойликлари ва ҳарбий кучлари, сатрапларнинг ҳаддан ошқ мустақиллиги аҳамонийлар подшосига қарши кўзғолонлар кўтаришга сабаб бўлган.

Милoddan аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиёда қадимги пуллар тарқалган. Амударё хазинасида Эронда ва Юнонистонда (Афина

шаҳрида) зарб этилган танга пуллар бор. Дастлабки танга пуллар эса милоддан аввалги VII асрда Кичик Осиё ва Афинада пайдо бўлган. Ўрта Осиё орқали қадимги йўллар турли вилоятларни бирлаштирган. Бадахшонда «ложувард йўли», Фарбий Сибир (Олтой)дан ўтган «олтин йўл» Ўрта Осиё худудидан ўтиб, Ўртаер денгизигача етиб борган. Қадимги йўллар савдони ривожлантириш ва алоқа хизматини кенг даражада йўлга қўйиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган. Геродот «шоҳ йўли» ҳақида хабар қилади. Бу йўл Кичик Осиёдан бошланиб, Бақтрия ва Ҳиндистон вилоятларига етиб борган. Тоғ даралари ёнида, дарёлардан кечиб ўтилган жойларда истехкомлар қурилган. Амударёнинг ўрта оқимида Одойтепа, Сурхондарёда Талашқонтепа, Зарафшон тизмаси ёнбағридаги Узунқир ва бошқалар шулар жумласидандир. Улар ҳарбий аҳамиятга эга бўлган.

Ўрта Осиёда қулчилик муносабатлари қадимги Шарқ марказлари ва қадимги Юнонистонга нисбатан анча фарқ қилиб, деярли ривожланмаган. Жамият ҳаётида қишлоқ хўжалиги катта аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиёда қадимги қулчилик шаклиридан бири «уй қулчилиги» бўлган. Элам ва қадимги форс ёзувларидаги «курташ» билан «гарда» сўзлари «уй қули» тушунчасини билдиради. Улар турли иқтисодий вазифаларни бажарган. Мисол учун, «гарда-хунарманд», «гарда-бинокор»лар бўлган.

«Уй қули» «Авесто»да «вайса» деб аталади. «Вайса» ва «гарда»лар катта оила жамоаси эркин аъзолари билан умумий уйда яшаганлар. «Уй қулларининг» меҳнат фаолияти хунар касби, деҳқончилик, уй чорвачилиги ва бошқа ишлаб чиқариш вазифалари билан боғланган. Уларнинг сони жамоанинг эркин аъзоларига нисбатан анча кам бўлган. Қишлоқ жамоаларининг иқтисодий ҳаётида жамият мустақил вакилларининг меҳнати - ишлаб чиқаришни асосий ривожлантираётган куч бўлган.

«Уй қуллари» камбағаллашиб қолган, хонавайрон, иш қидириб юрган мардикорлар ва қарздор жамоа аъзолари бўлишлари мумкин эди. Бу кишиларнинг барчаси жамоанинг эркин аҳолисидан келиб чиққан ва уларнинг пайдо бўлиши иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзгариши билан узвий боғланган.

Ёзма манбаларнинг хабарига кўра, Кичик ва Олд Осиё шаҳарларида Сўғдиёна ва Бақтриядан олиб келинган «курташ»-«уй қуллари»дан бинокорлик, тошгарошлик ва қуролсозлик ишларида кенг фойдаланганлар.

Қуллар аҳволига тушиб қолган одамлар подшо ва сатраплар устахоналарида, саройларида, ерларида ҳам меҳнат қилганлар. Эрон

ва Олд Осиёда «курташ» ва «гарда»лар хусусий мулкка эга бўлмаганлар. Ўрта Осиёнинг ижтимоий вазиятига кўра, улар эркин аҳолининг «мулки» бўлганлиги ҳақида ҳам ёзма манбаларда аниқ маълумотлар йўқ.

Маданият ва дин. Аҳамонийлар даврида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳайтида катта ўзгаришлар рўй берган. Ўлка вилоятлари қадимги Шарқ давлатлари билан кенг маданий алоқаларда бўлган. Ўрта Осиёда кулолчилик, заргарлик, тўқувчилик ва бошқа хунармандчилик касблари юксак даражада ривож топган, муҳим санъат ва маданият ёдгорликлари кўзга кўринарли ўринни эгаллайди.

Милоддан аввалги VI-IV асрлар Ўрта Осиёда бинокорлик гоётда тараққий қилган. Хоразм, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна тупроғидаги қадимги шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўралган. Марказий шаҳарларда вилоят ҳокимларининг кўп хонали саройлари бунёд этилган. Уларнинг баланд пойдевори бўлиб, қалин деворлар билан мустаҳкамланган. Шаҳарлар кенг жойларни эгаллаган. Жамоа уй-жойлари 6-8 хоналардан иборат бўлиб, пахса ва хом гиштдан қурилган. Хоналарнинг девори ичига ва хоналарнинг марказий қисмида ўрнатилган сандал шаклидаги ўчоқлар бўлган.

Қурилишда ганч, ёғоч, лой кенг даражада ишлатилган. Уйларда супа ва айвонлар бўлган. Мудофаа деворлари қурилишида йирик, узунлиги 64-66 смлик гишглар ишлатилган. Уй-жой сатҳлари лой билан сувалган, озиқ-овқат сақлаш учун ишлатилган хўжалик хоналарининг сатҳларига тошлар ва сопол синиқлари ўрнатилган.

Персепол саройининг тош деворларидаги сўғдлар, бақтрияликлар, хоразмликлар ва сакларнинг расмлари бу халқларнинг этник қиёфаси, қуроллари ва кийим бошлари қандай бўлганлигини тасвирлаб туради.

Ўрта Осиё халқларининг қуроллари ва қурол ясаш услублари қадимги Шарқда машҳур хунар касби деб ҳисобланган. Бақтрия ўқ-ёйлари, Хоразм дудам-ханжарлари, сакларнинг ҳарбий болталари бронзадан ясалган. Геродот мунгазам равишда аҳамонийлар ҳарбий қўшинларидаги Ўрта Осиё халқларининг жангчилари ҳақида ёритади: «Бақтрияликларнинг уст-боши мидияликларнинг уст-бошига ўхшаган, улар ўқ-ёй ва калпа найзалар билан қуроолланганлар. Саклар узун чўққили қалпоқлар кийиб, камон ва ханжарлар билан қуроолланганлар, яна уларда икки қиррали ҳарбий болталар-сагарислар бўлган. Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар, гандарийлар ва дадиклар бақтрияликларнинг қуролларига ўхшаган яроғ-аслаҳалари билан ҳарбий юришни

бошлаганлар». Геродот массагетлар тўғрисида хабар қилиб, уларнинг отлиқ қўшинлари ва қуроллари ҳақида алоҳида айтиб ўтади: «Массагетларнинг кийим-кечаклари ва турмуш тарзи скифларникидан унча фарқ қилмайди. Уларнинг отлиқ ва пиёда қўшинлари бўлиб, одатда камон, найза ва ҳарбий чўқморлар билан жанг қиладилар. Уларнинг барча нарсалари олтин ва мисдан ишланган. Чўқмор, ўқ ва найзалар учлари мисдан ишланган, уларнинг уст-бошлари олтин билан нақшланган. Улар отларининг эгар-жабдуқларини ҳам уст-бошлари каби олтин билан безатадилар».

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмига мансуб Ўрта Осиё дostonларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шулар жумласидан Тўмарис ва Кир II уруши тўғрисида ҳикоя, ҳамда жасур Широқ ҳақида дostonдир. Шу даврга оид Ўрта Осиё халқлари ҳеч қандай ёзма маълумотларни қолдирмаганлар ва бу ҳикоялар қадимги тарихчилар Геродот ва Полиен асарларида сақланган.

Аҳамонийлар даврига оид Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида махсус динга ёки худоларга бағишланган йирик ибодатхоналар топилмаган. Доро I Бехистун ёзувида сақланган Ахурамаздага қурбонлик қилмаганлари ҳақида эълон қилиб, уларни гуноҳкор деб ҳисоблайди.

Ўрта Осиёнинг кўчманчи халқлари куёшни ва оловни худо деб билганлар. Оловни иззат-ҳурмат қилиш одати қадимги замонлардан сақланиб келган. Кўчманчилар оловга очиқ жойларда қурбонлик қилганлар.

Деҳқонларнинг уйларида махсус оловхоналар бўлган. Бу хоналарнинг ўчоқларида оловни доимо ёниб туришига ҳаракат қилинган (ўғни ишлаб чиқариш гоёт мураккаб масала эмас эди, аммо шубҳасиз оғир меҳнат бўлган). Оловни ошхоналарга, ўчоқларга, тандирларга ва сандалларга доимо кўчириш зарур бўлган. Олов - ҳаёт манбаси, унинг худоси Атар - марҳаматли худо деб ҳисобланган.

Оловхоналар Хоразм, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида топиб текширилган. Даратепда (Қашқадарё) оловга сифиниш анъанаси билан боғлиқ бўлган катта вазасимон гулдон идиш ва сопол чироғдон топилган. Улар милоддан аввалги VII-IV асрлар билан саналади.

Муқаддас сувга ҳам очиқ жойларда қурбонлик қилинган. Геродот ўзининг «Тарих» китобида бу ҳақда қайта-қайта тақрорлайди. Қурбонлик маросими пайтида одам учун юзини шимол томонга қаратиш ман этилган. Шимол бу девлар макони, касаллик, ўлим ва ёвузлик юрти деб фараз қилинган.

Аҳамонийлар даврида Ахурамазда йирик давлатнинг турли халқлари учун олий ягона худо деб эълон қилинган. Ахурамазданинг ибодатхонаси бугун осмон ва дунё сайхон ерлари деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Ахурамаздани «махсус ибодатхоналарнинг деворлари билан ўраб ёки қамаб олиш» - бу ғоят катта гуноҳ деб фараз қилинган. Подшо Ксеркс қадимги юнонларни ибодатхоналарини - бу худолар учун зулм қамоғи деб ҳисоблаган. Подшо Ксеркс айтурки: «Девларни иззат-хурмат қилиш гуноҳдир. Девларни қадрланган жойларда, мен Ахурамаздага ва ҳаққонийликка таъзим қилдим».

Шундай қилиб, Эрон катта давлатга айланиши билан давлат дини ва олий Ахурамазда худонинг ягона эътиқодини қабул қилиш талаб қилинган. Ўрта Осиё ва бошқа қадимги Шарқ вилоятларида ҳам, бу сиёсат қадимги диний қарашларни сақлашга халақит бермаган.

Қадимги форслар бўйсундирилган халқларнинг дини ва худоларини ҳам иззат-хурмат қилганлар. Геродотнинг айтишича, юнон-форс урушлари даврида, қадимги форс лашкарбошиси Мардоний Платея жангидан олдин, юнон худоларидан ёрдам сўраб, уларга қурбонлик қилган. Олимлар фикрига кўра, Ксеркс томонидан баъзи бир ибодатхоналарнинг бузилиши сабабли, унга қарши кўзғолон кўтарганлар ёки ҳарбий қаршилик кўрсатганларни, маҳаллий худоларнинг ёрдамидан ажратиш мақсадидан келиб чиққан.

Узоқ ўтмишда халқлар ўртасида маданий муносабатларнинг ривож топишида, уларнинг дин, тил ва миллий тафовутлари ўзаро алоқаларга тўсқинлик қилмаган. Турли халқлар бир-бирининг ғоялари, дини ва дунёқарашларига хурмат билан қараганлар.

Масалан, ер ва сув, олов ва бошқа табиат кучлари худоларининг номлари турли давлатларда хилма-хил бўлса-да, уларни эътиқоди, худудий ва сиёсий чегараларга қарамасдан, баравар сажда қилинган.

Геродот қадимги Шарқ худолари ва ибодатхоналари ҳақида хурмат билан ҳикоя қилади. Тарихчи ўзга халқларнинг маданияти, эътиқоди, урф-одатлари тўғрисида ёзиб қолдирар экан, уларнинг маданий-маънавий қадриятларига заррача нописанд, беҳурматлик билан қарамайди ёки уларга нисбатан қадимги буюк юнон маданиятини устун қўймайди. Геродотнинг айтишича, қадимги халқларнинг катта байрамларидан бири - бу инсонни туғилган кунни ҳисобланган. Ўрта Осиё халқларининг ҳаётида тирилувчи табиат байрами муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу байрам аҳолининг анъанавий ҳужалиги ва ўтроқ қабилаларнинг дунёқарашларига асосланган.

Аҳамонийлар давлатида ҳар йил 12 ой ва 365 кундан ҳисобланган бўлиб, уларнинг номлари Ахурамазда, Митра, Анахита, куёш ва бошқалар билан боғланган. Дастлаб бу йилнома Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, кейин Эронда жорий этилган. Доро I даврида дастлаб Ўрта Осиёда кенг ёйилган зардуштийлар ғояларидан аҳамонийлар ўз давлатини мустақамлаш ва бирлаштириш мақсадида кенг фойдалана бошлаши жараёни ушбу фикрни асослаши мумкин.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда наврўз байрамини ўтроқ деҳқончилик аҳоли томонидан нишонлаш кенг даражада бошланган. Қадимги замонларда ҳам ушбу байрам март ойининг охириг қафтасига тўғри келарди.

Наврўз инсонларнинг дунёқарашлари билан анча боғлиқ бўлган. Ўрта Осиёда табиат тирилишига бағишланган маросимлар деҳқончилик хўжалиги кенг ёйилиши билан бошланган. Шунинг учун ҳам наврўзнинг дастлабки тарихи жуда ҳам қадимги даврларга бориб тақалади. Аҳамонийлар давридан олдин Хоразм, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна ва бошқа вилоятларда наврўз катта умумхалқ байрами, табиатга ва инсон ҳаётига бахт-саодат, ҳосилдорлик, соғсаломатлик ва кўпдан-кўп яхшиликлар келтирувчи байрам бўлиб ҳисобланган.

Табиатнинг эзгулик кучлари туғилган кунда кўча ва хонадонларда озодалик ўрнатилган. Уй томонларининг тўрт бурчагида олов ёқилган, тоза ва тиниқ сув солинган сопол идишларга дастлабки яшил барглр ташланган. Одамлар «Авесто»дан мадҳиялар кўйлаб, қадимги дуолардан ўқиганлар. Улар яхшилик ва ёруғлик тангрисини барча ёмонликларни йўқотишга, олов, сув, дала ва боғларга янги ҳаёт бағишлашга чақирганлар.

Милоддан аввалги V-IV асрларга оид оромий алифбесига асосланган қадимги Хоразм ёзуви намунаси топилган. У хумнинг сиртида тасвирланган. Бизнинг замонамизгача турли хил археологик манбалар сақланиб келди. Аждодларимизнинг моддий ва маънавий мероси халқимизнинг маънавий бойлиги бўлиб, узоқ ўтмишни ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, мафкура. Асарлар тўплами. 1-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.

Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998.

«Авесто» китоби - тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи» мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. Т., 2000.

Археологлар ҳикоя қилади. Муаллифлар жамоаси. Т., «Фан», 1974.

Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., «Ўзбекистон», 1997.

Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Т., «Фан», 1977.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Пер. с англ. И.М.Стеблин-Каменского. М., «Наука», 1987.

Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. // Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Вып.8. М., «Наука», 1962.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.8, М., «Наука», 1973.

✓ Воробьёва М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // «Этнография и археология Средней Азии». М., «Наука», 1979.

Геродот. История. В девяти книгах. Пер. Г.А. Стратановского. Л., «Наука», 1972.

Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. Т., «Фан», 1966.

✓ Дандамаев М.А. Политическая история ахеменидской державы. М., «Наука», 1985.

Итина М.А.История степных племён Южного Приаралья. Тр. Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 10, М., «Наука», 1977.

Исламов У.И. Пещера Мачай. Т., «Фан», 1975.

Исламов У.И., Тимофеев В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. Т., «Фан», 1986.

Кабиров Ж. Сармишсойнинг қоя тошларидаги расмлари Т., «Фан», 1976.

Кабиров Ж. Сагдуллаев А. Урта Осиё археологияси. Т., «Ўқитувчи», 1990.

Касымов М.Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулак в Узбекистане. // МИА., 185, М., 1972.

Лисицына Г.И. Становление и развитие орошаемого земледелия в Южной Туркмении. М., «Наука», 1978.

Литвинский Б.А. Пьянков И.В. Военное дело у народов Средней Азии VI-IV вв. до н.э. // «Вестник древней истории», 1966, № 3.

Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // МИА, 145, М.-Л., 1968.

Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 73, М.-Л., 1959.

Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л., 1964.

Массон В.М. Поселение Джейгун. Л., «Наука», 1971.

Махмудов Т., «Авесто» ҳақида. Т., «Шарқ», 2000.

Мирсаатов Т.М. Древние шахты Учтуга. «Фан», 1973.

Молони Н. Археология. М., «Росмэн», 1996.

Мончадская Е.А. О правителях Бактрии и Согдианы VI-IV веков до н.э. // Тр. Гос. Эрмитажа, 1961, Т.У.

Мухамеджанов А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времён до начала XX в.). Т., «Фан», 1978.

Норкулов Н. Аждодларимиз оташпараст бўлганми? // «Жамият ва бошқарув», 1998, №3.

Путаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. Т., «Фан», 1990.

Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции (общие данные о стране: название и территория). Душанбе, «Дониш», 1982.

Окладников А.П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик Таш // «Южный Узбекистан. Палеолитический человек». М., 1949.

Ранов В.А. Каменный век Таджикистана. Душанбе, 1965.

Ртвеладзе Э.В. Урта Осиёнинг қадимги тангалари. Т., 1987.

Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т., «Адолат», 2001.

Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., «Ўқитувчи», 1996.

Сагдуллаев А.С. Усадыбы древней Бактрии. Т., «Фан», 1987.

Сагдуллаев А.С. Тарих, тараққиёт ва давлатчилик // Жамият ва бошқарув. 2000, №1.

- Сагдуллаев А.С. Бошқарув асосларининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари // Жамият ва бошқарув. 2004, 1-сон.
- Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., «Академия», 2000.
- Сарианиди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр // Тр. ЮТАКЭ, Т.Х., Ашхабад, 1960.
- Средняя Азия в эпоху камня и бронзы М., -Л., «Наука», 1969.
- Струве В.В. Восстание в Маргиане при Дарии I. // Материалы ЮТАКЭ, 1949, вып 1.
- Сулейманов Р.Х. Статическое изучение грота Обирахмат. Т., «Фан», 1972.
- Сулейманов Р., Исҳоқов М., Заратуштрининг ватани ва яшаган даврита оид мулоҳазалар // Ўзбекистон тарихи. 1999, №1.
- Тарих, мустақиллик, миллий ғоя // Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Т., «Академия», 2001.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. М., Изд-во МГУ, 1948.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
- Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., «Фан», 1964.
- Ташкенбаев Н.Х., Сулейманов Р.Х. Культура древнекаменного века долины Зарафшана. Т., «Фан», 1980.
- Хужайов Т.К., Абдуллаев К. Аждодларимиз қиёфаси. Т., «Фан», 1990.
- Эшов Б. Сўғдиёна тарихидан лавҳалар. Т., «Университет», 2002.
- Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. II нашр. «Университет», 1997.
- ✓ Ўзбек давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа // Ўзбекистон тарихи. 1999, №1.
- ✓ Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир А.С.Сагдуллаев. Т., «Шарқ», 1998.
- Фуломов Я.Г. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Т., «Фан», 1959.
- Фуломов Я. Археология тарих фани хизматида. Т., «Фан», 1976.
- ✓ Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Т., «Халқ Мероси», 2000.
- Ширинов Т.Ш. Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского междуречья. Т., «Фан», 1986.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Манбалар	5
Қадимги давр тарихини даврлаштириш ва унинг асосий хусусиятлари	7
Палеолит - қадимги тош даври тарихи. Моддий маданият	11
Мезолит, неолит ва энеолит даври тарихи	14
Илк давлатчиликка ўтиш даври	26
Энг қадимги давлатлар даври	35
Энг қадимги давлатларнинг ташкил топиши	59
Милоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё	67
Адабиётлар	80

